

ŠOLA ZA RISANJE IN SLIKANJE
Arthouse – College of Visual Arts

Magistarski rad

Boris PECIGOŠ

LAND ART

Projekt "Land art staza Stražica – Sapaćica"

Mentor: doc. Mladen JERNEJEC, mr. art
Mentor: doc. dr. Mitja PERUŠ

Ljubljana, 19. svibnja 2017.

Izjava o autorstvu

Potpisan Boris Pecigoš izjavljujem da sam autor magistarskog projekta pod nazivom LAND ART STAZA STRAŽICA – SAPAĆICA, kojeg sam osmislio i izveo na planini Ćićariji u Parku prirode Učka u Hrvatskoj, pod mentorstvom doc. Mladena Jernejca, mr. art, te da sam autor teorijskog magistarskog rada pod nazivom LAND ART, PROJEKT "LAND ART STAZA STRAŽICA – SAPAĆICA", napisanog pod mentorstvom doc. dr. Mitje Peruša.

Svojim potpisom garantiram:

- da je priloženi magistarski rad isključivo rezultat mog vlastitog rada,
- da su sva moj imenom i prezimenom potpisana ili označena likovno-umjetnička djela u ovom radu isključivo rezultat mog vlastitog rada,
- da su radovi i mišljenja drugih autora, koje koristim u priloženom radu navedena, odnosno citirana sukladno pravilima Šole za risanje in slikanje,
- da sam svjestan da je plagijatorstvo (predstavljanje tuđih radova, odnosno misli, kao da su moje vlastite) po važećem Zakonu o autorskim i srodnim pravima kažnjivo djelo i da bih za takav prekršaj u skladu s aktima Šole za risanje in slikanje bio kažnjen poništavanjem diplome, oduzimanjem titule, isključivanjem iz popisa studenata i s kaznenom prijavom.

Potpisan dopuštam Šoli za risanje in slikanje da ovaj magistarski rad u cjelini ili djelomično neograničeno koristi u studijske ili promocijske namjene, javno objavljuje na internetu ili u bilo kojem drugom mediju.

Boris Pecigoš

Sadržaj

Sažetak	1
1. Uvod.....	3
2. Osnovni pojmovi land arta i rock arta.....	7
3. Kratki povijesni pregled land arta.....	10
3.1. Land art kao suvremeni umjetnički pravac	11
3.2. Preteče land arta u pretpovijesti	25
3.3. Špiljski rock art i primitivna umjetnost	30
3.4. Autori koji su me nadahnuli.....	35
4. Fotografija i land art.....	38
5. Likovna analiza radova "Land art staze Stražica – Sapaćica"	40
5.1. Travnati vršak	46
5.2. Vilinsko sijelo	52
5.3. Ljubavni kamen	57
5.4. Kamena gomila	62
5.5. Otisci dlanova	63
5.6. Geoglifi ovaca.....	66
5.7. Crveno stablo	69
5.8. Kameni zubi	72
5.9. Trokut.....	75
5.10. Labirint.....	78
5.11. Kameno igralište	82
5.12. Spiralni geoglif.....	84
5.13. Kamena šuma.....	87
5.14. Stijenska slikarija na litici.....	92
5.15. Mahovina I	96
5.16. Mahovina II.....	99
5.17. Monolit s motivom spirale I.....	102
5.18. Monolit s motivom spirale II	104
5.19. Stražar	106
5.20. Travnati plato	108
5.21. Signalizacija i putokazi	110
6. Zaključak.....	112
7. Izvori	115
7.1. Literatura (primarni izvori)	115
7.2. Literatura (sekundarni izvori)	115
7.3. Nastavni materijali	116
7.4. Internetski izvori	117
7.5. Fotografska građa.....	120

Sažetak

U ovom magistarskom radu kroz likovno-teorijsku analizu dvadeset umjetničkih djela u formi land arta i rock arta, koja sam izveo u sklopu cjelovitog projekta "Land art staze Stražica – Sapaćica" koja se nalazi na planini Ćićariji u Parku prirode Učka u Hrvatskoj, te kroz poruke koje ti radovi prenose, kroz njihov psihološko-emotivni doživljaj te duhovno značenje i važnost za čovjekovu dobrobit koja premašuje čisto likovno i estetsko uživanje u radovima, želim pokazati da je land art mnogo više od umjetnosti jer u sebi je nekad davno sadržavao duhovne vrijednosti, rituale i za čovjeka bitan kontakt s prirodom.

Kratak pregled povijesti land arta kao umjetničko-konceptualnog pravca koji se pojavljuje 60-ih godina prošlog stoljeća u SAD-u, dopunjujem obuhvatnijom i povijesno širom verzijom priče o land artu, a koja je dovela i do izvedbe mog projekta. Najstariji stijenski i špiljski crteži, slikarije i petroglifi, koji se redovito pojavljuju tijekom cijele povijesti u gotovo svakoj "primitivnoj" umjetnosti, kao i geoglifi i monolitne strukture mnogih drevnih naroda, lako se mogu svrstati u preteče land arta.

Uz likovnu analizu, opisujem čitav projekt kao umjetničko, prirodoljubno, ekološko i spiritualno iskustvo namijenjeno posjetiteljima staze, gdje su umjetnički radovi nastajali pod utjecajem planinskog okruženja i njegovih prirodnih specifičnosti, uz elemente mitologije i folklora koji prate koncepciju mog djela. U analizi se referiram na značajnije autore u povijesti land arta, kao i na one koji su izvršili najveći utjecaj na mene. Oslikavanje stijena (rock art) kao dominantan dio projekta, objedinjuje u sebi drevne utjecaje s novim umjetničkim praksama i materijalima te proširuje sam koncept land arta.

Ključne riječi: land art, earth art, earthwork, geoglif, petroforma, labirint, monolit, megalit, rock art, stijenska slikarija, petroglif, piktogram, špiljsko slikarstvo, umjetnost prethistorije, umjetnost primitivnih naroda, otisak dlana, spirala, krug, mandala, glagoljica, site specific art.

Summary

In this thesis, through visual art theory analysis of twenty artworks in the form of land art and rock art, which I made as part of a comprehensive project "Stražica – Sapaćica Land Art Trail" located on the Čićarija mountain in Učka Nature Park, Croatia, and through messages that these works convey, their psychological and emotional impact, spiritual significance and importance for man's benefit that exceeds the purely artistic and aesthetic enjoyment in the works, I want to show that the land art is far more than art because it used to contain spiritual values, rituals and, for humans important contact with nature.

I supplement a brief overview of the history of land art as an artistic and conceptual movement that occurred in the 1960s in the US, with more comprehensive and historically broader version of the land art story, which has eventually led to the realisation of my project. The oldest rock and cave drawings, paintings and petroglyphs, which regularly appear throughout history in almost every "primitive" art, can easily be classified as a precursors to land art, as well as the geoglyphs and monolithic structures of many ancient civilizations.

In addition to art analysis, I describe the whole project as an artistic, ecological and spiritual experience intended for visitors of the trail, where the artworks came to life under the influence of the mountain environment and its natural specificity, with elements of mythology and folklore that follow the concept of my work. In the analysis I refer to the significant authors in the history of land art, as well as to those who had the greatest influence on me. Rock art, as the dominant part of the project, incorporates the ancient influences with new artistic practices and materials, and extends the concept of land art itself.

Key words: land art, earth art, earthwork, geoglyph, petroform, labyrinth, monolith, megalith, rock art, petroglyph, pictogram, cave art, prehistoric art, primitive art, palm print, spiral, circle, mandala, Glagolitic alphabet, site specific art.

1. Uvod

Engleski izraz "land art" ili "earth art", u nedostatku ustaljenog i prikladnog izraza na hrvatskom jeziku, mogli bismo doslovno prevesti kao "zemljana umjetnost". Takav je naziv nastao za ovaj oblik umjetnosti jer su pioniri land arta u SAD-u šezdesetih godina dvadesetog stoljeća doista radili umjetnička djela od zemlje – bagerima su premještali velike količine tla i kamenja kako bi stvarali često gigantske zemljane konstrukcije.

U međuvremenu land art je postao okrilje vrlo raznolikih umjetničkih praksi pa je danas to jedan vrlo uopćen pojam koji uključuje zapravo *sve* umjetničke intervencije u prirodi, i ne samo u prirodi, već i u parkovima i urbanim sredinama – skulpture, performanse, arhitektonske i pejzažne intervencije, oslikavanje stabala i stijena, fotografiju, instalacije od prirodnih materijala velikih i malih dimenzija, trajnije konstrukte i one kratkotrajne i prolazne, itd.

I sâm doživljam ovaj oblik umjetničkog izražavanja kao nešto što se izvodi *u prirodi*. Mora biti u prirodi! Kao strastvenom planinaru, jednostavno mi skulpture u parkovima, ili pak na umjetničkim kolonijama koje se možda i održavaju negdje na nekom seoskom imanju dalje od urbanih sredina (poput kolonije *Ars Kozara* u Bosni i Hercegovini), nisu dovoljno poticajne, nisu mi dovoljno "land art", koji je meni sinonim za "divlju prirodu". Prvi umjetnici land arta su odlazili u divljine američkih pustinja, što dalje od civilizacije, kako bi tamo stvarali svoja grandiozna djela. Njihova motivacija bila je bijeg od konzumerizma tadašnje umjetničke scene i bijeg od galerija. Moja motivacija nije bijeg, već povratak – povratak prirodi, ali također, što dalje od gradske vreve, ili, bolje rečeno, što dublje u prirodu.

U Italiji u blizini Trenta postoje dvije lokacije s radovima land arta osmišljenima u formi šetnice. *Ledro Land Art* u dolini Ledro je šetnica s nekoliko radova i skulptura u šumi kraj sela. *Arte Sella* u dolini Sella je zapravo više "park skulptura" nego "land art park", a kako su ga stvarali brojni umjetnici tijekom perioda od 30-ak godina, nedostaje kohezije koja bi radove povezivala u smislenu cjelinu. Iako su radovi dojmljivi, ostavljaju više utisak skulptura u parku nego land arta u iskonskoj prirodi.

U Turskoj u Kapadokiji postoji monumentalan *Time and Space Land Art Park* Andrewa Rogersa (sl. 19 i 20). Njegove se megalitne strukture ističu u golom okološu i prizivaju duh nekog drevnog, mitskog vremena. Iako se zapravo radi o kamenim skulpturama, izbor lokacije itekako doprinosi doživljaju ondašnje prirode i opravdava naziv land arta.

Najdojmljivije radove u prirodi sam otkrio u Španjolskoj u Baskiji. U dolini Oma umjetnik Agustín Ibarrola je oslikao šumska stabla s neškodljivim bojama (sl. 13). Nalaze se u zaštićenom području *Reserva de la biosfera Urdaibai* (Rezervat biosfere Urdaibai) i potrebno je pješaćiti da bi se do njih stiglo. Ibarrola je oslikavao i stijene u dubokoj prirodi (sl. 12 i 30). Iako oslikavanje drveća i stijena izvorno nije dio land arta, sama intervencija u dubokoj prirodi meni je bila dovoljna da prigrlim ideju i implementiram je u svoj projekt "land art staze" na planini Ćićariji u Parku prirode Učka.

Ideja stvaranja "land art staze" u prirodi, visoko na planini, uobličila se u koordinaciji s Javnom ustanovom Park prirode Učka. Uprava Parka je željela šetnicu koja će biti drugačija od uobičajenih poučnih staza s edukativnim sadržajima. Htjeli su stazu koja će biti lagana i time prikladna, ne samo za planinare, već i za obitelji s djecom, za starije osobe i općenito za osobe koje nisu vične planinarenju, ali ipak žele doživjeti planinsku prirodu. Tražili su i da intervencije land arta imaju ekološki karakter i po izvedbi (neškodljivo za okoliš) i po poruci koju će prenositi.

Njihovi zahtjevi su stavili pred mene izazov da osmislim radove land arta koji će ipak biti trajniji nego što nalaže klasična definicija land arta koja kaže da djela ostaju na milost i nemilost prirodi te se s vremenom raspadaju. Iako je propadanje neminovno, ipak se moglo osmisliti instalacije i intervencije koje će trajati duže i koje će se moći obnavljati. Iz tog razloga neki radovi su trebali uključivati i slikarske intervencije bojama i drugim sredstvima (uvođenje materijala koji nisu direktno iz prirode) te slikanje na stijenama.

Kao ljubitelju prirode nije mi bilo teško pronaći inspiraciju u prirodi i podrediti je zahtjevima Parka prirode Učka da land art staza i radovi na njoj imaju ekološku priču i poruku. Odredio sam da tema bude *odnos čovjeka i prirode kroz prizmu umjetnosti, tj. kroz oči umjetnika*. Poziv posjetiteljima na kontakt s prirodom sam naglasio putem znaka staze kojeg sam osmislio, a koji se pojavljuje na putokazima i na nekima od radova, a to je otisak šake s ucrtanim labirintom na sredini dlana (sl. 35). Svakom pojedinom radu sam pridružio njegovu osobitu podtemu, priču ili poruku, a koja će se posjetiteljima prenositi putem likovnog medija.

Nakon što sam odredio trasu staze u dotad planinarski nemarkiranom predjelu Ćićarije, oko pašnjaka Sapaćice i litica Stražice, tražio sam lokacije na kojima bih mogao stvarati radove land arta s prikladnom porukom/pričom. Većina od dvadeset lokacija je pomno odabrana tako da djelo land arta ili rock arta posjetiteljima usmjeri pažnju i na okolnu prirodu, da ih primora da zastanu, kontempliraju ili meditiraju na tom mjestu, a ne da samo projure prirodom bez da dožive onaj istinski kontakt i svijest o ljepoti, pa čak i duboko

mistično ili duhovno iskustvo jednosti s prirodom. Senzibilnije osobe će s lakoćom prepoznati ta mjesta, ali i one manje senzibilne će instalacija land arta primorati da ipak zastanu i nesvjesno ugrabe nešto od čudotvornog utjecaja prirode na ljudsko psihofizičko zdravlje.

Ovdje je prisutan i faktor iznenađenja kad čovjek naiđe na umjetničko djelo na mjestu na kojem ga najmanje očekuje – usred divljine na planini. Umjetnost je inače rezervirana za galerije, aukcije, kolekcionarske zbirke, domove, poslovne prostore... Skulpture se nalaze u zgradama korporacija, na javnim površinama i u gradskim parkovima. No, dalje od urbanih sredina likovnih radova je vrlo malo. Ovaj projekt land arta je nastao i kao ideja da se umjetnost odmakne od uobičajenog galerijskog nastupanja.

Kroz realizaciju ovog projekta ostvario sam i neke svoje osobne ciljeve. Najprije, napravio sam trajnu galeriju svojih radova na otvorenom, a koje će zasigurno vidjeti mnogo više ljudi nego da su postavljeni na kratkotrajnim izložbama u gradskim galerijama. Spojio sam svoje tri ljubavi u jedno: umjetnost, prirodu i duhovnost. Ostvario sam sintezu prirodnih ljepota i ljudske umjetničke intervencije. Ujedno cijeli projekt nosi poruku i u ekološkom smislu, tj. o odnosu čovjeka i prirode, ali na malo suptilniji način koji dotiče i duhovnu razinu. Nadalje, imao sam priliku raditi na raznolikim formama radova i u mnogo većim formatima nego što mi to dopušta moj trenutni atelje. Pomaknuo sam vlastite granice izvedbom nečega što nikada prije nisam radio. I na kraju, iskustvo stvaranja umjetničkih djela duboko u prirodi, često u potpunoj osami, bez pomoćnika, asistenata i volontera, bilo je vrlo duboko i dojmljivo iskustvo.

Projekt sam u samom startu (u lipnju 2014.) razradio na sljedeće faze i vrijeme je pokazalo da se više-manje tim redom i ostvarivao:

1. ishoditi dozvolu za djelovanje u prirodi ili pronaći javnu ustanovu koja bi bila zainteresirana za izvedbu radova land arta u prirodi (početi s upitom Javnoj ustanovi Park prirode Učka);
2. pronaći odgovarajuću lokaciju u prirodi za "land art stazu" ili "land art park" i lokacije za pojedine konstrukte land arta te ih prezentirati upravi ustanove;
3. uskladiti moje želje, mogućnosti i vizije sa željama i mogućnostima ustanove;
4. trasirati staze i markirati ih posebno osmišljenim oznakama;
5. za svaku lokaciju osmisliti poruku ili priču koju rad land arta prenosi, napraviti skice radova te napraviti plan izvedbe s potrebnom logistikom i troškovnikom;
6. izvedba radova na najmanje osam lokacija (kasnije su moguća daljnja ostvarenja);

7. izraditi table na početku staze s opisom projekta i kartom staze, a eventualno i dodatne table s opisom svakog rada zasebno, koje će stajati uz konstrukte land arta;
8. dizajnirati brošuru s kartom staze i opisom najvažnijih točaka land arta kao vodič izletnicima;
9. dokumentirati cijeli projekt i sve radove land arta (fotografija i/ili video);
10. medijski predstaviti i javno svečano otvoriti "land art stazu/park";
11. cijeli projekt po završetku prezentirati i na web stranicama javne ustanove i mojim web stranicama;
12. raditi na pisanom dijelu magistarskog rada na temu land arta.

Instalacije land arta sam radio od nađenih materijala na licu mjesta (kamenje, šljunak, drvo, grane, panjevi, stabla, liane i drugo). Koristio sam akrilne boje za beton i sintetske lakove za dodatne intervencije na instalacijama land arta i za stijenske slikarije. Za izvedbu pojedinih konstrukata angažirao sam veći broj ljudi (prijatelja i volontera), a određenu logistiku pružila je i Javna ustanova Park prirode Učka (nabava materijala, prijevoz materijala do točaka u prirodi, postavljanje klupa, betoniranje putokaza, izrada ulaznih tabli i brošure, svečano otvorenje staze i dr.).

Želim spomenuti da je moja web stranica (boris-pecigos.com) bila važan dio projekta. Cijelo vrijeme sam bio u kontaktu s publikom objavljujući pojedine faze realizacije projekta (*work in progress*), kao i pozive volonterima koji su mi bili potrebni za izvedbu kamenih geoglifa i za druge radove na land art stazi.

2. Osnovni pojmovi land arta i rock arta

Land art se danas pojavljuje u brojnim formama i varijantama. Land art je generički pojam koji opisuje široki raspon umjetničkih, ali i antropoloških intervencija u prirodi. Ovdje želim pojasniti pojmove koji se vežu uz land art, a koje sam upotrebljavao u ovom pisanom radu i primjenjivao u izvedbi svojeg projekta land art staze.

Geoglifi (grč. *ge*, *geo*, zemlja + *glyphein*, urezivati) su tip land arta, veliki motivi napravljeni na tlu, obično od kamena ili sličnih trajnih elemenata krajolika, kao što su šljunak, zemlja, zasađene biljke, živica ili stabla. Čest je slučaj, pogotovo kod drevnih geoglifa, da su nastali uklanjanjem gornjeg sloja tla kako bi se otkrila kontrastna stijena u podlozi, npr. preko 2 500 godina stari geoglif Uffingtonskog bijelog konja u Engleskoj, kod kojega uklonjena trava otkriva bijelu krednu stijenu u podlozi (sl. 25), ili pak drevne Nazca linije u Peruu (sl. 24).

Petroforma (grč. *petros*, kamen + lat. *forma*, oblik) je izraz za podtip geoglifa koji se upotrebljava za forme napravljene od nanizanih slobodnih komada većeg ili manjeg kamena.

Labirinti (grč. *labyrinthos*) su složene forme putanja koje vode do središta i nazad (na engleskom *labyrinth*) ili pak razgranate mreže koje traže snalažljivost i orijentaciju da bi se pronašao izlaz (na engleskom *maze*). Poznati su drevni labirinti poput minojskog na Kreti, rimski labirinti, zatim srednjovjekovni labirinti kršćanskih katedrala (npr. katedrala Notre Dame u Chartresu, Francuska), a danas im se u određenim New Age krugovima pridaje duhovno i energetsko značenje (tzv. "Nebeski labirinti"). Labirint može biti prikazan na crtežu ili slici (sl. 1), a ako je napravljen u formi geoglifa (petroforme) spada pod land art.

Monolit (grč. *monos*, jedan + *lithos*, stijena) označava izdvojenu stijenu manjih ili većih dimenzija, koja je najčešće odlomljena od matične stijene i pod utjecajem gravitacije (npr. u odronu), neke druge prirodne sile (npr. pomicanjem ledenjaka) ili ljudskom aktivnošću premještena na neko drugo mjesto. Za monolite izrazito velikih dimenzija koristi se izraz **megalit** (grč. *megas*, velik + *lithos*, stijena). Kroz povijest su nastale brojne poznate megalitne obredne konstrukcije, pogotovo u Europi, a danas se u land artu megaliti i monoliti često koriste kao elementi kompozicije.

Sl. 1. Primjer naslikanog labirinta koji je ovdje i u funkciji mandale. Ovaj je labirint modificiran za potrebe ove land art staze. (Boris Pecigoš: Mini-mandala br. 111. Akril na slikarskoj pločici, 10 x 10 cm. Rijeka: 2015. Privatna zbirka.)

Rock art je prvenstveno antropološki izraz. Označava crteže, slikarije i gravure na stijenama, od prehistorijskih špiljskih nalaza pa do ostavštine plemenskih naroda na svim kontinentima. Suvremene umjetničke intervencije na stijenama ili pak na malom kamenju se također nazivaju rock artom.

U rock artu se razlikuju **piktogrami ili piktografi** (lat. *pictus*, slika + grč. *graphein*, pisati; odnosi se na nanose pigmenta na površini stijene) i **petroglifi** (grč. *petros*, kamen + *glyphen*, urezivati; odnosi se na crteže urezane u stijenu, koji potom mogu biti ispunjeni bojom). Izraz "petroglif" se u širem smislu upotrebljava za sve stijenske crteže i slikarije, bez obzira jesu li ugravirani u stijenu ili su samo oslikani bojom, slično kao što se pojam "geoglif" koristi za sve zemljane oblike, bez obzira jesu li izdubljeni u zemlji ili su napravljeni nanošenjem materijala.

Crteži na drveću (kao i drugi oblici intervencija na stablima) su također oblik land arta jer se pojavljuju ne samo u gradskim parkovima već i u šumama. Ne nose neki poseban naziv. Upečatljiv je primjer oslikane šume u dolini Oma u Baskiji (Španjolska), umjetnika Agustína Ibarrole (sl. 13).

Mandala (sanskrt. *krug*) je izvorno budistički i hinduistički simbol, mistični dijagram koji služi pri meditaciji. Odnosi se na kružne ili kvadratne slike sa središtem, koje su nacrtane, naslikane ili modelirane. Njihova svrha je da pomognu osobi koja meditira da isključi sve ono što je izvana, da se koncentrira na ono što je prikazano unutar kruga mandale, da stvori svoj "sveti prostor" i uđe u stanje transa. Na Zapadu je crtanje mandala popularizirao psihoanalitičar Carl Gustav Jung kao sredstvo koje stabilizira i integrira unutrašnje sebstvo. Danas je to generički pojam koji označava bilo koji dijagram ili pravilan, radijalno simetričan geometrijski crtež, koji na simboličan ili metafizički način predstavlja poimanje univerzuma (sl. 1).

3. Kratki povijesni pregled land arta

O povijesti i razvoju suvremenog umjetničkog pravca pod nazivom land art napisano je mnoštvo knjiga, objavljen je još veći broj stručnih članaka, a internet je preplavljen fotografijama radova pionira ovog pokreta, ali i brojnih suvremenih umjetnika, od kojih su neki već etablirani na umjetničkoj sceni. Iz tog razloga u ovom poglavlju ne ulazim u detaljno i opširno prenošenje već poznatih činjenica, već ukratko navodim okvir nužan za razumijevanje mog projekta. Putem fotografija predstavljam samo neke od vodećih umjetnika land arta kao i neke manje poznate, prije svega da vizualno dočaram raznolikost umjetničkih praksi koje obuhvaća pojam "land art".

U drugom i trećem dijelu ovog poglavlja obrađujem preteče suvremenog pokreta land arta, a to su tzv. primitivne umjetnosti drevnih naroda i recentnih plemenskih zajednica, megalitne konstrukcije i geoglifi, a napose stijenske i špiljske slikarije, crteži i gravure, koje čovjeka prate od početaka ljudske vrste.

Postoje znanstveni radovi koji obrađuju ovu temu i pokazuju da suvremeni land art i nije toliko suvremen kako se u prvom trenu čini. Posebno je interesantna doktorska disertacija u kojoj autorica Iris Amizlev¹ dokazuje vezu između suvremenih radova priznatih umjetnika land arta i prethistorijskih ritualnih, obrednih, religijskih i duhovnih praksi koje su se manifestirale kroz gradnju megalita, pogrebnih humaka, "opservatorija" u korelaciji s kretanjem nebeskih tijela, i drugo. Iako sam i sâm naslutio tu vezu, njen rad me je potaknuo da se slobodnije izrazim u svojem projektu land art staze na Učki te da u likovnu i ekološku priču uključim i mitološke, obredne i duhovne elemente.

U četvrtom dijelu ovog poglavlja osvrćem se na autore koji su najviše utjecali na mene i moje poimanje land arta i rock arta.

¹ AMIZLEV, Iris: Land art – Layers of Memory; The Use of Prehistoric References in Land Art. Montréal: Université de Montréal, Faculté des Arts et des Sciences, 1999.

3.1. Land art kao suvremeni umjetnički pravac

Land art (*earth art*, *earthworks*) je pravac u suvremenoj umjetnosti koji se počeo razvijati šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća u SAD-u kao umjetnost koja se iz galerija i muzeja preselila u otvoreni prostor i u kojoj su krajolik i umjetničko djelo neraskidivo povezani. Umjetnici su za svoja djela koristili materijale nađene u prirodi, stvarajući monumentalne kompozicije koje su dokumentirali na filmu ili fotografiji. Slagali su kompozicije od kamenja, kopali su jame, izrađivali labirinte, utiskivali s različitim materijalima crteže u tlu, radili forme od vode, snijega i leda, a koristili su i materijale organskog porijekla poput granja, drveća i lišća, kombinirajući ih s umjetnim materijalima kao što su beton, metal ili mineralni pigmenti. Neki umjetnici su u land art uključili i performans², primjerice Richard Long, koji se izražavao kroz "umjetnost hodanja" (Malpas, 2013., str. 226).

Publika je ta djela mogla vidjeti jedino odlaskom na mjesto gdje je umjetnina nastala, obično u nekim zabačenim predjelima daleko od civilizacije. Pokret se javio kao reakcija na modernu umjetnost, estetiku i bezosjećajnu komercijalizaciju umjetnosti u Americi u to doba. Napuštajući galerije i muzeje te stvarajući svoja djela daleko od civilizacije, prvi umjetnici land arta odbacili su tradicionalne skulpture koje se mogu transportirati i komercijalno prodavati. Prirodni uvjeti često su utjecali na opstanak tih umjetnina pa su neka od tih djela danas opstala samo kao video zapis ili fotografija.

Dok su neki umjetnici odlazili daleko od civilizacije, drugi autori su prirodu donosili u galerije. Konstrukcije od kamenja, granja, pijeska ili dugih materijala iz prirode su slagali u galerijskim prostorima, nazivajući svoju umjetnost također land artom (sl. 7). Land art je tada u velikoj mjeri bio inspiriran konceptualnom umjetnošću³ i minimalizmom⁴.

² Performans (eng. *performance*) je oblik akcijske umjetnosti nastao 1970-ih. Za razliku od happeninga u pravilu ga izvodi jedna osoba. Koncept je snažno prožet umjetnikovom osobnošću i ponekad egzibicionizmom. Preklapa se s body artom, konceptualnom umjetnošću i multimedijalnim projektima.

³ Konceptualna umjetnost je smjer u modernoj umjetnosti od ranih 1960-ih do sredine 1970-ih. Nastao je kao težnja umjetnika da dematerijaliziraju predmet od umjetničkog djelovanja te da korištenjem netradicionalnih umjetničkih postupaka i materijala (polaroid, film, video, tijelo umjetnika – body art, happening, urbane akcije i intervencije) objasne idejni sadržaj koji prethodi djelu ili je u njemu sadržan. Konceptualni umjetnici često preuzimaju ideje iz filozofije, psihoanalize, feminizma i političkih aktivnosti. Glavni predstavnici su Joseph Beuys i Christo.

⁴ Minimalizam je umjetnički pokret nastao 1960-ih u SAD-u. Odbacuje komentiranje društva i osobni izraz umjetnika te se bazira na stvaranju predmeta, slika i skulptura čija je vrijednost

Prvi radovi umjetnika land arta bili su golemih dimenzija, zahtijevali su sponzorstvo bogataša, a kako su bili udaljeni od civilizacije i vidljivi najčešće iz zraka, bili su dostupni samo eliti. Osim toga, njihov koncept je tražio duboko zadiranje u okoliš u kojem su nastajali, pa čak i njegovo devastiranje (sl. 4).

Jedno od najranijih i danas najpoznatijih, gotovo kulturnih djela land arta je "Spiral Jetty" ("Spiralni nasip") Roberta Smithsona iz 1970. godine (sl. 2). Buldožeri su nagurali kamenje i zemlju u Veliko slano jezero u državi Utah, SAD, i stvorili spiralu golemih razmjera. Vidljivost djela varira od nivoa vode u jezeru. Konstrukcija je tridesetak godina bila potpuno pod vodom, jer je izgrađena za vrijeme suše. 1999. godine ponovno je izronila i postala vidljiva. Originalno tamna zbog crnog kamenja, danas je bijela zbog kristalizirane soli uz njezine rubove. Ovo rano djelo suvremenog land arta je zoran primjer promjenjivosti, nestalnosti i metamorfoze radova land arta pod utjecajem prirodnih sila.

Sl. 2. Robert Smithson: *Spiral Jetty* (Spiralni nasip). Kamenje, zemlja, sol i voda, dužina od obale 1 450 m, promjer spirale 450 m. Great Salt Lake, Utah, SAD: 1970.

isključivo estetskog karaktera. Minimalisti su ograničili svoje djelovanje na manipulaciju elemenata kao što su boja, tonovi, oblici, linije i tekstura. Ovaj pokret je rezultat reakcije na pretencioznost apstraktnog ekspresionizma. Najpoznatiji predstavnik minimalizma je Frank Stella.

Nastupom ekonomske krize u 70-im godinama 20. stoljeća, sponzorstva su presušila, pa su umjetnici počeli raditi manje objekte, pristupačnije, od materijala koje su mogli relativno lako premještati. Osim toga, s porastom ekološke svjesnosti, prestalo se s uništavanjem okoliša, a za konstrukte land arta koristio se materijal iz okoline, bez narušavanja prirodne ravnoteže.

Tada su nastali začeci *environmental arta*, koji je zapravo pokret za sebe, a land art je postao samo jedan od načina izražavanja unutar tog novog umjetničkog pravca. Environmental art stavlja naglasak na ekologiju i očuvanje okoliša. Djela ovog pravca nastoje skrenuti pozornost na ekološka pitanja (sl. 9).

Brojni su autori koji su se bavili ili koji danas stvaraju skulpture i konstrukte land arta. Povijest umjetnosti spominje određene autore koji su se istaknuli sa svojim grandioznim projektima: Robert Smithson, Walter De Maria, Richard Long, Dennis Oppenheim, Nancy Holt, Alice Aycock, Alan Sonfist, James Turrell, Andy Goldsworthy, Robert Morris, Michael Heizer, Christo Javacheff, Andrew Rogers i mnogi drugi.

Osim već tradicionalnih oblika land arta koji su ušli u povijest umjetnosti, danas unutar pokreta (ili bolje reći "pravca", budući da više nije aktualan prvotni razlog zbog kojeg je nastao "pokret" – bijeg od komercijalizacije umjetnosti), postoji više struja i načina izražavanja, primjerice već spomenuti environmental art, potom gravity art (ili balance art)⁵, skulpture i instalacije u prirodi, performance, rock art (oslikavanje stijena, ali i drveća), pejzažna umjetnost, land art izražen isključivo kroz fotografiju⁶, land art u galerijama, geomantija i neke druge New Age prakse⁷, itd.

U nastavku kroz fotografije predstavljam značajnije radove nekih od autora land arta, od suvremenih začetnika pokreta iz 1970-ih i 1980-ih godina pa sve do današnjih autora, a prije svega prikazujem različite umjetničke izričaje koji se u današnje vrijeme nazivaju land artom (sl. 3 – sl. 20).

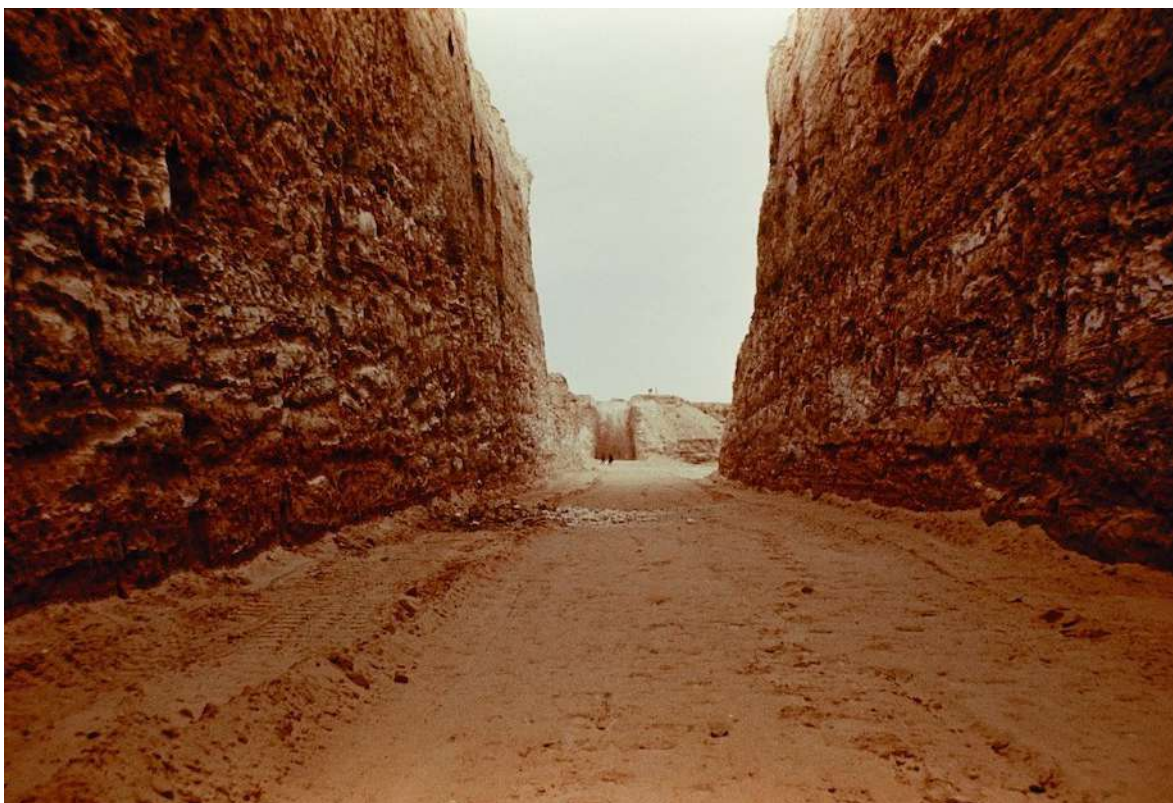
⁵ Karakteristika gravity arta ili balance arta je naslagivanje kamenja jedan na drugi u delikatnoj ravnoteži. Stavlja se naglasak na sam čin stvaranja i postizanja meditativnog (zen) stanja nužnog da bi se ostvarilo ovakvo djelo land arta, koje je najčešće vrlo kratkog trajanja, a dokumentira se fotografijom ili videom.

⁶ Postavljanje svjetlosnih i drugih instalacija u prirodu radi efekata potrebnih za stvaranje umjetničkih fotografija.

⁷ Geomantija, kao ni izgradnja labirinata od strane raznih New Age grupa, nema fokus na umjetnosti, već na ezoteričnoj i duhovnoj pozadini radova. Oni se svojom formom ipak oslanjaju na djela land arta ili pak na skulpture, poput radova slovenskog umjetnika Marka Pogačnika.

Sl. 3. Gravity ili balance art Michaela Graba. Ovdje je vidljiva i važnost fotografije kao posredovnog umjetničkog rada koji prenosi jedan kratkotrajan trenutak postojanja djela land arta.

Sl. 4. Primjer drastičnog zadiranja u krajolik. Michael Heizer: *Double Negative* (Dvostruki negativ). Uklonjenih 244 800 tona riolita i pješčenjaka, 15 x 9 x 457 m. Mormon Mesa, Overton, Nevada, SAD: 1969.-70.

Sl. 5. Richard Long: Kružni geoglif *Stijene na prijevoju Muir* iz "Dvanaest dana hoda kroz High Sierra". Kalifornija, SAD: 1995.

Sl. 6. Richard Long: *Sahara Circle* (Saharski krug). Sahara: 1988. Primjer još jednog kružnog geoglifa i važnost krajolika za land art.

Sl. 7. Uvođenje land arta (i prirode) u galerije (krug i linija Richarda Longa).

Sl. 8. Land art na tradiciji konceptualne umjetnosti. Christo i Jeanne-Claude: *Okruženi otoci*. Polipropilen, 585 m² plutajućeg platna oko 11 otoka. Biscayne Bay, Florida, SAD: 1980.-83.

Sl. 9. Land art kao environmental art.
Morten Flyverbom: *Zelena Buba*. VW Buba
kao umjetnički eksponat. Louisiana, SAD:
1978.

Sl. 10. Uvođenje stranih materijala (betonskih cijevi) u prirodu. Nancy Holt: *Sun Tunnels* (Sunčevi tuneli). Četiri betonske cijevi promjera 3,72 m, dužina instalacije 26 m. Great Basin Desert, Utah, SAD: 1973.-76.

Sl. 11. Land art čiji su sastavni dio prirodne sile (munje). Walter De Maria: *The Lightning Field* (Polje munja). 400 čeličnih stupova na polju 1,6 x 1 km. New Mexico, SAD: 1977.

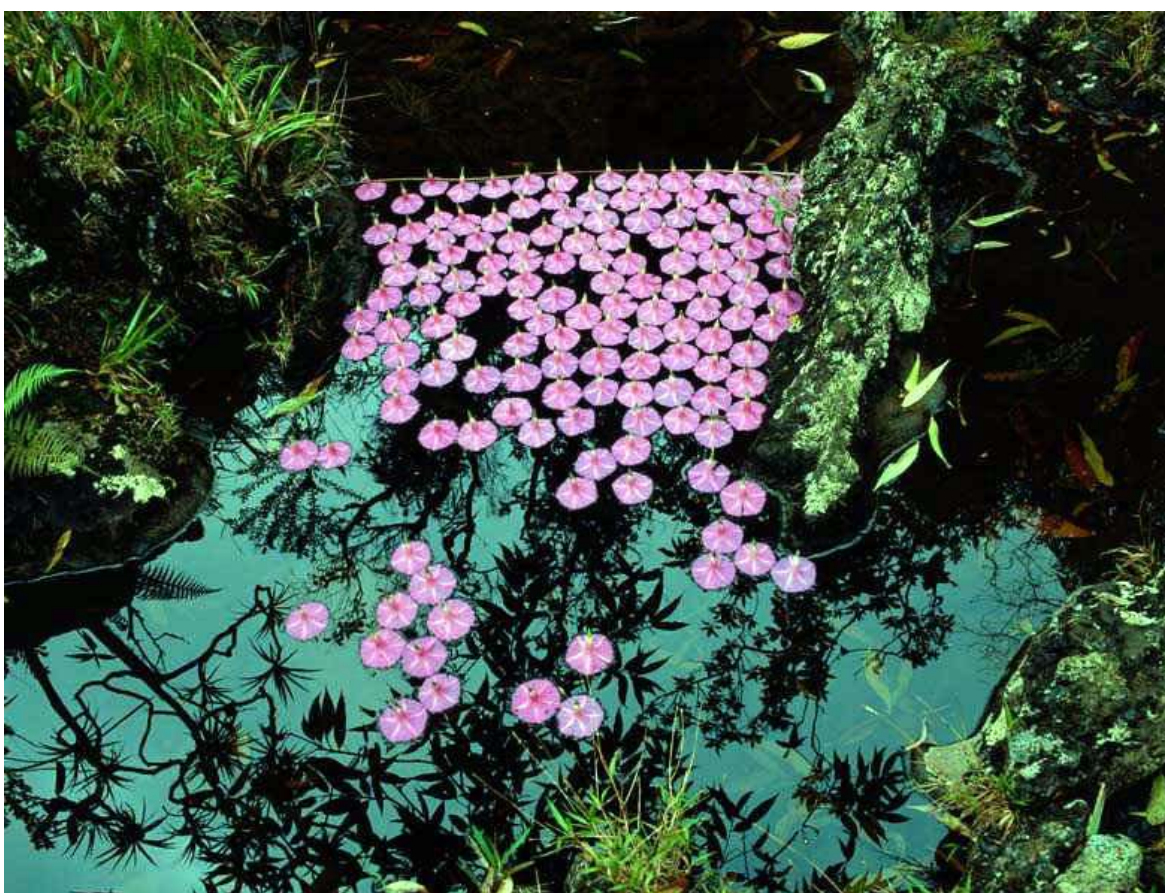
Sl. 12. Radovi land arta španjolskog umjetnika Agustína Ibarrole u prirodi: oslikane grede (gore lijevo) i rock art (gore desno, gore u sredini i dolje).

Sl. 13. Land art u formi oslikanih stabala. Agustín Ibarrola: *Šuma Oma*. Rezervat biosfere Urdaibai, Baskija, Španjolska: 1982.-85.

Sl. 14. Land art koji uključuje vodu i suhu travu. Strijdom van der Merwe (lijevo) i Mary Ellen Long (desno).

Sl. 15. Land art u službi umjetničke fotografije. Nils Udo: *Bez naziva*. Cvjetovi zaustavljeni na svom putovanju potokom na brani od grančice. Reunion: 1990.

Sl. 16. Motiv mistike kruga ponavlja se kod mnogih umjetnika land arta. Tanya Preminger: *Sveto mjesto*. Kamen, željezo, beton, 120 x 500 x 500 cm. Hollufgard, Danska: 1997.

Sl. 17. Land art u funkciji pejzažne umjetnosti. Mick Petts: *Sultan, Pit Pony*. Zemlja, ugljen i trava, 40 x 200 x 7 m. Parc Penalta, Walles, UK: 1996.-99.

Sl. 18. Namjera čini umjetnost. Na planinama uspravljeno kamenje često služi kao putokaz i označava kuda prolazi staza. Kad to isto učini jedan umjetnik kao dio svojeg performansa hodanja, uspravljeno kamenje postaje umjetničko djelo. Richard Long: *Linija u Škotskoj*. Cul Mor, Škotska, UK: 1981.

Sl. 19. Skulpture Andrewa Rogersa se referiraju na drevne megalitne građevine. Andrew Rogers: *Time nad Space Land Art Park*. Kapadokija, Turska: 2009. Lijevo: *Predicting the Past* (Predviđanje prošlosti). Bazaltna stijena, 4,2 x 4,7 x 1,1 m. Desno: *Yesterday Today Tomorrow* (Jučer Danas Sutra). Tri bazaltne stijene, visina 6 m.

Sl. 20. Andrew Rogers: *Time and Space* (Prostor i Vrijeme). 12 bazaltnih stupova koji slijede Fibonaccijev niz svojom visinom i međusobnim razmakom, 24 x 16 x 5,3 m. Time nad Space Land Art Park, Kapadokija, Turska: 2009.

3.2. Preteče land arta u pretpovijesti

Za razvoj ovog suvremenog umjetničkog pravca značajni su i mnogo stariji utjecaji. Neolitski narodi su imali sklonost prema stvaranju megalitnih konstrukcija (dolmena⁸ i menhira⁹) koje su služile vjerojatno u obredne, magijske i spiritualne svrhe (sl. 22). Njihove ostatke danas nalazimo diljem Europe i Azije. Uz megalite se javlja i gradnja tumula i mogila (humaka, uglavnom grobnih, a neki su vjerojatno imali i obrambenu funkciju), a koji se pronalaze i u Amerikama (sl. 23). Te konstrukcije su većinom kružnog ili ovalnog oblika, no postoje i poravnana megalita u formi linija (npr. Carnac u Francuskoj). U Hrvatskoj je poznat Maklavun u Istri, s dva kružna bedema, a unutrašnji bedem svojom nejednolikom širinom podsjeća na polumjesec (sl. 21).

Sl. 21. Maklavun u Istri kod Rovinja. Starost mu se procjenjuje na oko 4 000 g.

Neke konstrukcije su poravnate prema kretanju nebeskih tijela, gdje je poseban značaj zauzimao položaj Sunca na ljetni i zimski solsticij. Sunce na te dane izlazi ili zalazi kod točno određenog kamena ili procjepa u kamenu (kao kod najpoznatijeg primjera Stonehengea u Engleskoj gdje se Sunce poravnava na ljetni solsticij). Ili pak njegova

⁸ Dolmen je megalitni prethistorijski spomenik kod kojeg su okomiti kameni blokovi raspoređeni u krug, često prekriveni vodoravnom pločom.

⁹ Menhir je prapovijesni grubo klesani uspravni kameni blok (megalit).

svjetlost obasjava unutrašnjost hodnika u tumulu (npr. na zimski solsticij u također poznatoj mogili Newgrange u Irskoj).

Sl. 22. Callanish Stones, Isle of Lewis, Vanjski Hebridi, Škotska. Starost ovog kruga od uspravljenih megalita se procjenjuje na 4 600 – 4 900 g. Kod ovog dolmena se Sunce poravnava s kamenjem na ljetni solsticij.

Treći tip pretpovijesnih utjecaja na suvremene umjetnike su geoglifi, primjerice linije i crteži u pustinji Nazca u Peruu (sl. 24) ili geoglif stiliziranog konja kod Uffingtona u Velikoj Britaniji (sl. 25), oboje nastali prije 2 500 godina.

Radovi umjetnika land arta kod kojih se može povući paralela sa starijim utjecajima su mnogobrojni. Već spomenuta autorica Iris Amizlev je tu temu detaljno obradila u svojoj doktorskoj disertaciji. Isprva se umjetnicima nije sviđalo što su kritičari dovodili u pitanje originalnost njihovih radova, što su ih nazivali "reprodukcijama" ili "proširenjima starijih ideja", uz navođenje "izvora", "modela", "paralela" ili "utjecaja". Richard Long je jedan od prvih umjetnika land arta koji je otvoreno potvrdio da su prapovijesni ostaci na koje je nailazio u svojim šetnjama Velikom Britanijom ostavili utjecaja na njegov rad.

Modernistička ideja "originalnosti" čini se da blijedi i ustupa mjesto novom ukusu "citiranja" i "ponavljanja", a "utjecaj" ili "referiranje na starije djelo" nije nešto čega bi se umjetnik trebao sramiti. Pritom, umjetnik može imati interes u samoj *formi* prapovijesnog

mjesta (jednostavnost konstrukcije, motivi spirale, linije, kruga i drugih geometrijskih ili apstraktnih oblika) ili ga može zanimati *konceptualni aspekt* (duhovna namjena, astronomski koncept, nostalgija za prošlošću i određena sentimentalnost prema arheološkim nalazištima, koje se javljaju i u autora i u posjetitelja). (Amizlev, 1999.)

Sl. 23. The Great Serpent Mound (Humak Velika zmija), Ohio, SAD. Humak je dug 411, a visok oko 1 m. Nastao je prije otprilike 2 300 g. U repu zmije je prisutan motiv spirale.

Radovi umjetnika kod kojih Amizlev nalazi sličnosti s prehistorijskim ostacima su brojni. Astronomsko poravnanje sa sva četiri značajna Sunčeva položaja (ljetni i zimski solsticij te proljetni i jesenski ekvinocij) je prisutno u radu Roberta Morrisa "Opservatorij" (1971.). "Sunčevi tuneli" (1973.-76.) od Nancy Holt su orijentirani na ljetni i zimski solsticij, ali i na određena sazviježđa posredstvom manjih otvora na betonskim cijevima (sl. 10). Unutar "Roden Cratera" (1977.-danas) Jamesa Turrella nalaze se tuneli kroz koje se vide neke pojave na zvjezdanom nebu.

Veza s ravnim Nazca linijama u Peruu je vidljiva kod radova Waltera De Marie "Half Mile Long Drawing" (1961.) i "Mile Long Drawing" (1961.), a napose kod njegovog najpoznatijeg rada "Las Vegas Piece" (1969.) gdje je u Nevadi ukrstio dvije linije duge 5 km. Richard Long se direktno referirao na Nazca linije sa svojim performansom land arta u samom Peruu, "Walking a Line" (1972.). Michael Heizer je iskopao devet linija pod nazivom "Nine Nevada Depressions" (1968.).

Sl. 24. Geoglif majmuna s motivom spirale u repu, u pustinji Nazca, Peru. Dimenzije geoglifa su 93 x 58 m, a starost se procjenjuje na oko 2 500 g.

Sl. 25. Geoglif "Bijeli konj" kod Uffingtona u Velikoj Britaniji, dužine 110 m. Ovo je geoglif u punom smislu riječi, jer je nastao uklanjanjem površinskog sloja trave i zemlje kako bi se otkrila bijela kreča u podlozi. Ovo je primjer izrazite stilizacije i minimalizma u likovnom izričaju, prisutnima već prije 2 500 g.

Motiv spirale je vidljiv u radovima Roberta Smithsona "Spiral Jetty" (1970.) i "Spiral Hill" (1971.). Labirint se kao motiv javlja u radu Roberta Morrisa "Bez naziva (Labirint)" (1974.), kod Alice Aycock u djelu "Maze" (1972.), u "Identity Stretch" (1970.-75.) Dennisa Oppenheima te kod Andrewa Rogersa u "Nepalskom labirintu" (2008.).

Na indijanske tumule se direktno referira Michael Heizer u svom radu "Effigy Tumuli Sculptures" (1983.-85.). Smithsonian već spomenuti "Spiral Hill" (1971.) neodoljivo podsjeća na poznato britansko brdo Silbury Hill, umjetno napravljeno prije 4 400 godina.

Forma monolita poravnatih u liniju, kao kod Morrisovog djela "Untitled" (1977.) se referira na polje s uspravljenim monolitima koji su postavljeni u niz linija kod Carnaca u Francuskoj. U Hrvatskoj, partizanski spomenik arhitekta Zdenka Sile na Matić poljani kod Mrkoplja sa svojih 26 monolita također podsjeća na nizove prethistorijskih monolita, iako ovdje nije riječ o land artu već o skulpturi u prirodi sa sasvim drugačijom motivacijom.

Iako je razlog za stvaranje prapovijesnih objekata bila *funkcionalna svrha* (obred ili obrana), dok je danas razlog *čista umjetnost* i želja da se *posjetitelje uključi i pozove na akciju*, najprije kroz ulaganje napora da uopće dođu do mjesta land arta, a potom i da *uđu u samo djelo*, što je slučaj kod mnogih radova land arta, ipak je nemoguće ne vidjeti utjecaje koje je prapovijest ostavila na brojne današnje umjetnike land arta, pa i na mene samoga.

3.3. Špiljski rock art i primitivna umjetnost

Rock art se kao antropološki pojam veže uz takozvane "primitivne umjetnosti", koju su stvarali pripadnici euroazijskih plemena, urođenici s Polinezije, Aboridžini u Australiji, afrička plemena te američki indijanci i paleoindijanci. Njihovo stvaralaštvo nadahnjivalo je mnogobrojne europske umjetnike u 20. stoljeću, kao npr. ekspresioniste (Emil Nolde), kubiste (Pablo Picasso) i foviste (Henri Matisse).

Primjeri drevne, primitivne umjetnosti su brojni i javljaju se već tijekom starijeg kamenog doba (paleolitika), otprilike 32 000 do 11 000 godina p.n.e., a u Europi se javljaju i ranije, već oko 40 000 godina p.n.e. Mogu se podijeliti u dvije kategorije: male figure i dekorativni predmeti te špiljsko slikarstvo. Mene je za ovaj projekt zanimalo ovo potonje.

Sl. 26. Petroglif u špilji Foz Côa u Portugalu iz razdoblja paleolitika je jedna od špiljskih gravura čija se starost procjenjuje na 20 000 – 24 000 g. Zoomorfni crtež je načinjen jednostavnim konturnim linijama (brazdama).

Špiljsko slikarstvo je otkriveno 1880. u španjolskoj špilji Altamiri (sl. 27). Godine 1895. zidne slike otkrivene su i u špilji La Mouthe u dordonskoj regiji jugozapadne Francuske.

1901. gravure su nađene u špilji Les Combarelles, a crteži u susjednom Font de Gaumeu te u špilji Lascaux, također u dordonskoj regiji.

Arheolozi priznaju postojanje špiljske umjetnosti tek 1902., jer su dotad bili skeptični. Od tada su otkrivena brojna nova mjesta, osobito u Španjolskoj i Francuskoj. Špiljska umjetnost sastoji se od slika, crteža i gravura (petroglifa) na zidovima špilja, kroz figurativne prikaze ljudi i životinja (sl. 26 i 27), te različite nefigurativne znakove i simbole. Najčešće su se prikazivali bizoni i konji na način da su životinje slikane bez nekog reda, ponekad čak naslikane jedna preko druge. Simboli i znakovi su u špiljskom slikarstvu ipak mnogo češći nego prikazi ljudi ili životinja, posebno oni jednostavni, poput otisaka ruke u obojanoj zemlji, krugova ili koncentričnih kružnica te spirala.

Sl. 27. Slika bizona u špilji Altamiri u Španjolskoj. Slikarije u ovoj špilji se datiraju unutar razdoblja od 14 000 do 35 600 g. starosti. Naglašene su konturne linije, ali prisutna je i mekoća rubova postignuta teksturnim linijama koje prikazuju dlaku. Intenzivna zemljano-crvena boja tijela naglašava životnost i snagu ove životinje.

Prema nekim teorijama koje su se razvijale početkom 20. st., špiljske slike služile su u ritualima magije plodnosti, uz pomoć kojih su drevni lovci željeli umožiti broj životinja te

osigurati da se one uvijek iznova vraćaju s godišnjim dobima. Služile su i lovcima koji su se pripremali za lov, nadajući se da će te iste životinje susresti u stvarnosti, a uspješnim lovom osigurati plemenu dovoljno hrane.

U razdoblju srednjeg kamenog doba (mezolitika), teme špiljskog slikarstva postaju raznovrsnije, pojavljuju se i ljudske figure, likovi postaju stilizirani poput znakova, a s vremenom se na slikama pojavljuju i složenije kompozicije. Umjetnost koja se javljala u tim špiljama bila je sredstvo čovjeku da se duboko poveže s prirodom, koja ga je istovremeno i plašila svojom nepredvidivošću i izazivala u njemu žudnju da je istraži i osvoji, spoznavajući njezine tajne magijskim poistovjećivanjem mašte i realnosti.

Špiljska umjetnost nije nestala s pojavom prvih civilizacija. Tzv. "divlja" plemena, ma gdje god se nalazila na kugli zemaljskoj, njegovala su tradiciju oslikavanja stijena sve do današnjih dana (kao i tradiciju oslikavanja tijela i totema). Motivi su ostali isti – životinje, antropomorfni likovi i scene iz lova, a ponajviše ostavljanje vlastitih otisaka dlanova te apstraktni simboli, među kojima se ističu krugovi i spirale (sl. 28).

Sl. 28. Špiljska slikarija u "Špilji ruku" kod Rio Pinturas u Argentini. Uz ptice i životinje javljaju se otisci ruku u pozitivu i negativu te simboli kruga (koncentričnih kružnica). Procjenjuje se da je stara između 9 000 i 13 000 g.

U "Povijesti umjetnosti" H. W. Jansona, navodi se da su prvi umjetnici, po svemu sudeći, bili šamani. "Oni su bili čarobnjaci za koje se vjerovalo da imaju božanske moći nadahnuća te da su kadri prodrijeti u podzemlje podsvijesti za vrijeme transa nalik smrti, ali za razliku od ostalih smrtnika, oni su se potom mogli vratiti u svijet živih. Tom jedinstvenom sposobnošću da prodre u nepoznato i rijedak talenat da to izrazi umjetnošću, umjetnik šaman stekao je kontrolu nad silama skrivenima u ljudskim bićima i prirodi." (Janson, 2003., str. 17)

Stoga možemo reći da je spiritualna uloga umjetnosti svojstvena čovjeku od samih početaka njegovog razvoja (iako je tada nije nazivao umjetnošću) te je osim materijalnih potreba za hranom i toplim zaklonom, posjedovao u sebi i dublji impuls otkrivanja i razumijevanja prirode oko sebe, međuodnosa koji u njoj vladaju, njezinih ritmova i ciklusa, koje je doživljavao većima od svoje pojedinačne egzistencije i egzistencije svoga plemena, do te mjere da im je pridavao sveti, misterijski i božanski karakter (sl. 29). "Prije nego su postojale umjetničke galerije, umjetnost je bila pjesma duše."¹⁰ (Devereux, 2008.; op.: prijevod autora)

Sl. 29. Petroglif promjera 4 m urezan je u stijenu na obali rijeke Kushavati kod sela Usgalimal u Indiji. Procjenjuje se da je starosti oko 20 000 do 30 000 godina. Posebnost petroglifa je što prikazuje formu labirinta u tako ranom razdoblju čovjekove povijesti. Ovaj tip labirinta se danas često reciklira u New Age krugovima, a čak ga je i umjetnik land arta Andrew Rogers napravio u Nepal u formi velikog geoglifa dimenzija 100 x 100 m.

¹⁰ "Before there were art galleries, art was a song of the soul."

Danas, u desakraliziranom svijetu postmodernog pluralizma stilova, koji ukida ili do neprepoznatljivosti redefinira mnoge tradicije i "univerzalne" istine, istovremeno naglašavajući individualizam i relativizam, te usprkos brojnim emancipatorskim mogućnostima koje suvremena civilizacija nudi, ipak se može reći da smo izgubili tu sposobnost sinergijskog povezivanja sa svojim okolišem, a koja je drevnom čovjeku predstavljala temelj za njegovo fizičko preživljavanje, ali i duhovni razvoj. Zato jedan od puteva suvremenog umjetnika može biti i metaforičko uspostavljanje mosta između prirode i kulture, prirode i duhovnosti, duhovnosti i umjetnosti, s ciljem ponovnog "oduhovljenja" i iscjeljenja svijeta u kojem živimo.

3.4. Autori koji su me nadahnuli

Najveću inspiraciju za ovaj projekt sam našao u španjolskom (baskijskom) umjetniku Agustínu Ibarroli, koji se uz slikarstvo i kiparstvo bavi i land artom, preciznije oslikavanjem stijena i drveća po šumama i zaštićenim područjima Baskije. Njegovi radovi pršte bojama i apstraktnim formama, a njegov senzibilitet i likovna poetika su bliski mojima (sl. 12, 13 i 30).

Sl. 30. Agustín Ibarrola uz jedan od svojih radova na stijenama.

Naišao sam na još neke umjetnike koji su oslikavali stijene na svoj osobiti način, poput južnoafričkog samoukog umjetnika Nukaina Mabuze koji je koristio tradicionalne afričke motive i šare u svojim radovima, potom francuskog umjetnika Daniela Filloda, koji radi crteže u svojem prepoznatljivom stilu na monolitnim stijenama (a tako ih i prodaje za parkove i privatne vrtove), belgijanca Jeana Veramea koji je oslikavao velike stijene u Maroku, a koje danas mještani redovito obnavljaju, te švicarca Ugoa Rondinonea, koji je nedavno kraj Las Vegasa napravio visoke stupove od različito obojanih stijena naslaganih jedna na drugoj.

Glede samog land arta u užem smislu te riječi, od brojnih ranih i suvremenih umjetnika s čijim radovima sam se upoznao, nekako je najveći utjecaj na mene ostavio australac Andrew Rogers sa svojim monumentalnim geoglifima i monolitnim skulpturama koje

izvodi diljem zemaljske kugle (sl. 19, 20 i 31). Značajan utjecaj na mene ostavili su sa svojim radovima i britanac Richard Long (sl. 5, 6, 7 i 18) te južnoafrikanac Strijdom van der Merwe (sl. 14).

Sl. 31. Andrew Rogers: *Sacred* (Sveti), geoglif jelena. Mramor travertin, 100 x 100 m. Spiš, Slovačka: 2008.

Od hrvatskih umjetnika poznat mi je Boris Demur koji je radio spirale na plažama, ali samo sporadično jer ih je više crtao i slikao, po čemu je zapravo postao prepoznatljiv i cijenjen. Slavonski umjetnik Nikola Fuller radi land art s košnjom trave u parkovima Osijeka, stvarajući figurativne animalne oblike vidljive tek iz zraka, a organizator je i već tradicionalnog *Slama land art festivala* u Slavoniji, na kojem brojni umjetnici rade skulpture i instalacije od slame koje se na kraju festivala pale.

Velik utjecaj na mene i moje poimanje sinergije umjetnosti, prirode i duhovnosti je ostavio slovenski umjetnik Marko Pogačnik, koji je svoju umjetnost povezao s energijama Zemlje, s tzv. energetskim linijama planeta, na čijim je sjecištima i posebnim točkama postavljao svoje monolitne konstrukcije ili kamene skulpture s ugraviranim "kozmogramima" u svrhu iscjeljivanja planeta. Čitav taj pravac se naziva geomantija.

Neke Pogačnikove radove vidio sam u Zagrebu (tzv. litopunkturne točke¹¹ na kojima je postavio izrezbarene kamene stupove ili monolite, s gravurama u kamenu ili na brončanim pločama). Posebno me se dojmila njegova konstrukcija na zagrebačkom jezeru Jarunu "Kraljeznica Europe i Solarni pleksus Europe" (sl. 32). Inače, Pogačnik je svjetski poznati umjetnik i geomantist, njegove geomantijske skulpture se nalaze u mnogim zemljama svijeta, a po principima geomantije je 1991. g. dizajnirao i grb Republike Slovenije, koji za njega predstavlja kozmogram¹².

Sl. 32. Marko Pogačnik: *Kraljeznica Europe i Solarni pleksus Europe*, geomantijska konstrukcija. Moslavački granit (60 monolita), 60 x 60 m. Zagreb: 2005. (Satelitski snimak, Google Maps)

¹¹ Litopunkturna točka je geografski ekvivalent akupunkturnim točkama na ljudskom tijelu koje predstavljaju "energetski aktivne točke", čijom se stimulacijom iglama (akupunktura) ili pritiskom (akupresura) tijelo dovodi u "energetsku ravnotežu" što je preduvjet za ozdravljenje. Na sličan način Pogačnik promatra planet Zemlju, kao živi organizam s "energetskim točkama" na koje se može djelovati u svrhu njegovog iscjeljivanja zbog poremećene ravnoteže uzrokovane ljudskom djelatnošću.

¹² Objašnjenje grba Slovenije, URL: www.slovenia.si/fileadmin/dokumenti/misc/grb.html.

4. Fotografija i land art

Land art se može u potpunosti doživjeti samo u okruženju u kojem je nastao, promatrajući ga iz različitih kuteva gledanja, a u slučaju većih konstrukata, i njihovim obilaženjem ili ulaženjem u njih. Iako postoje radovi land arta koji nisu toliko vezani uz okoliš u kojem se nalaze, već su sami sebi svrha, a čak bi se mogli nalaziti i u parku u gradskoj sredini ili u zatvorenom prostoru galerije, ipak je priroda ta koja cijelom iskustvu land arta daje poseban pečat. Nisu tu uvijek prisutni samo primarni vizualni podržaji koji dolaze direktno od umjetničkog rada, već na doživljaj djela neprimjetno djeluju i zvukovi prirode, miris, osjećaj prostora (otvoreni prostor ravnice, intimnost šume i sl.), vremenske prilike, doba dana i godišnje doba te činjenica da se je osoba trebala potruditi da dođe do mjesta na kojem se land art nalazi, ponekad čak doputovati iz udaljenog kraja. Primjerice, u "Polju munja" Waltera De Marie možemo spoznajno uživati promatrajući fotografiju (sl. 11), ali cjelovito iskustvo tog djela land arta, koje kao sastavni dio uključuje prirodne sile, možemo doživjeti tek kad se fizički nađemo kraj njega za vrijeme oluje.

Postavlja se pitanje koliki broj ljudi će doista uložiti napor da dođe do land arta udaljenog u divljini prirode!? Osim nekolicine zaljubljenika u umjetnost, likovnih kritičara, umjetnikovih prijatelja i eventualno ljubitelja prirode, pješačenja ili planinarenja, ostali se vjerojatno neće zamarati time.

Budući da svaki umjetnik želi da njegovo djelo bude viđeno, umjetnici land arta pribjegavaju mediju fotografije kako bi se putem njega širila informacija o postojanju djela (da ne žele da se za njihovo djelo zna, ne bi ga fotografirali i javno objavljivali). To vrijedi, ne samo za land art koji je udaljen od civilizacije, već i za radove koji su kratkog vijeka trajanja, npr. ako su napravljeni od granja, lišća ili snijega, poput mnogih radova Andyja Goldsworthyja. Uostalom, land art je i došao u žižu umjetničke javnosti s izložbom *fotografija* radova četrnaestorice umjetnika 1968. u galeriji Dawn u New Yorku¹³.

Problem fotografije koja prikazuje land art u galerijskim prostorima, a danas i na internetu, je njena vremenska i prostorna selektivnost (fotografija bilježi samo jedan trenutak u vremenu iz samo jednog kadra) te nemogućnost prikazivanja tjelesnog iskustva. Ana Kutleša dovodi u pitanje i sam pojam fotografije kao "dokumenta", tvrdeći da je dokument nešto što konotira objektivnost i neutralnost, a svaka je fotografija, zbog njene već

¹³ Izložba je naslovljena "Earthworks", kako je predložio Robert Smithson prema istoimenom romanu Briana W. Aldissa, u kojem se opisuje distopijski svijet u kojem se čak i zemljana prašina smatrala vrijednom robom. Pojam "earthwork" se kasnije ustalio kao sinonim za land art.

spomenute selektivnosti, manipulacija (Kutleša, 2011.). Snimanje serije fotografija u različitim intervalima unutar 360° oko rada moglo bi donekle ublažiti ovaj problem, ali to nije praktično, a opet bi nedostajala dinamika prirode i osjetilno iskustvo.

Nadalje, na fotografiji može izostati predodžba o veličini nekog djela, osim ako se uz samo djelo ne nalazi neki referentni okvir, poput osobe, stabla ili nekog drugog objekta čija nam je veličina poznata. Primjerice, moja "Stijenska slikarija na litici" na fotografiji djeluje mnogo manjom nego što jest u stvarnosti (sl. 91), a prava predodžba veličine se dobiva tek kad je na fotografiji prikazana i ljudska figura (sl. 92 i 93). S druge strane, petroglif "Mahovina I" na fotografiji iz blizine djeluje mnogo većim nego što zapravo jest (sl. 96), a pravi odnos veličina se otkriva širim kutem snimanja i s uključivanjem u fotografsku kompoziciju objekata relativno poznatih veličina, klupe i stabala (sl. 98).

Fotografija je umjetnički medij za sebe, koji u slučaju land arta služi kao posrednik između umjetničkog djela i publike. Koliko će se uspješno dočarati djelo land arta ovisi o kompoziciji fotografije, orijentaciji formata, perspektivi, kutu snimanja, osvjetljenju, veličini objekta, usmjerenosti na detalje, korištenim filterima i naknadnoj obradi fotografije.

O radovima Richarda Longa, koje je stvarao tijekom svojih performansa hodanja u udaljenim dijelovima svijeta, a potom ih fotografirao, Amizlev kaže: "Long u kompoziciju svojih fotografija uvijek uključi i velik dio okruženja u kojem se rad nalazi, na taj način implicirajući da se djelo ne sastoji samo od kreacije autora, već i od njegovog odnosa prema okolišu." (Amizlev, 1999., str. 231; op.: prijevod autora) (sl. 5, 6 i 18).

Amizlev citira i Kima Levina koji o "Spiralnom nasipu" (sl. 2), kulturnom radu Roberta Smithsona, kaže: "Budući da ga je malotko doista vidio, ono funkcionira poput legende koja potiče maštu, legende usađene u naša sjećanja putem fotografije, s magičnom privlačnošću dalekih mjesta koja realnost nije dotakla." (Amizlev, 1999., str. 98; op.: prijevod autora).

U ovom magistarskom radu, a još više na svojoj web stranici, nastojao sam prikazati svih dvadeset radova land arta i rock arta s "Land art staze Stražica – Sapaćica" iz više perspektiva, ne bih li što bolje dočarao njihovu estetiku, položaj u prostoru i cjelokupni kontekst. U sprezi s opisom radova, motivima za njihov nastanak, likovnom analizom i porukama koje radovi prenose, pokušao sam dočarati njihovu bit. Ipak, to ne može zamijeniti direktno iskustvo fizičkog odlaska na land art stazu i posljedičnu potpunost doživljaja radova land arta.

5. Likovna analiza radova "Land art staze Stražica – Sapaćica"

Istražujući utjecaje na razvoj land arta, one drevne, kao i one suvremene, pristupio sam izradi svog magistarskog projekta "Land art staza Stražica – Sapaćica" u Parku prirode Učka, težeći ka tome da objedinim umjetničke sadržaje s prirodoslovnim, ekološkim, psihološkim i duhovnim komponentama čitavog projekta koji se spontano usklađivao s prirodnim okruženjem u kojem je nastajao, te unoseći i neke inovacije koje su proširile koncept land arta.

Land art bi u užem smislu uključivao samo geogliffe i druge konstrukcije od kamenja ili drugih prirodnih materijala nađenih na licu mjesta ili dovezenih, poput grana, lijana, cjepanica, suhih stabala, suhe trave i sl. No, u svoj projekt uključio sam i stijenske slikarije (petroglife), a što spada pod rock art, koji je više antropološki, nego umjetnički pojam, jer se najčešće odnosi na umjetnost iz prethistorije i umjetnost tzv. primitivnih naroda. Na taj način sam land art na ovoj stazi proširio s rock artom i možemo reći da je to svojevrsna inovacija – unošenje boje i oslikavanje stijena. Čak sam i na geoglifima u većini slučajeva unosio boju, makar i samo kao jedan mali detalj. Tu sam se direktno želio referirati na drevnu umjetnost prethistorije i plemenskih naroda kroz čitavu povijest, ali uz suvremeni likovni izraz, tehnike i materijale.

I inače su žarke i vibrantne boje u apstraktnoj maniri moj glavni medij izražavanja, jer njima najbolje prenosim svoje osjećaje i unutarnja stanja duha. Često stvaram impasto fature, a uz dodatak drugih materijala na svojim slikama postizem reljefnost plohe (niski reljef). Iz tog razloga slike stvaram u vodoravnom položaju kako se boja ne bi cijedila niz platno. U prirodi, pri oslikavanju stijena, to nije bilo moguće jer je većina ploha stajala okomito. Nadalje, boje koje sam koristio (akrilne boje za beton s ekološkim certifikatom i otporne na atmosferske utjecaje) nisu bile dovoljno guste za impasto fakturu. U takvim uvjetima nisam se mogao služiti dotadašnjim načinom slikanja. Međutim, teksturu koju sam na platnima postizao debelim nanosima guste boje, u rock artu sam ostvario samom teksturom stijena na kojima sam slikao. Hrapavost, neravnine i pukotine su mi pružale potrebnu podlogu da ipak dobijem željenu teksturu, i kao estetski element, ali i kao meni osobno važan taktilni doživljaj umjetničkog djela u spoju s prirodnim elementima na kojima je djelo napravljeno. Jarkim bojama, kompozicijski složenima prema nekom svom unutarnjem osjećaju u jednostavne apstraktne forme, nastojao sam posjetiteljima prenijeti vlastite osjećaje vedrine i radosti koje doživljavam u prirodi.

Sl. 33. Ulazna tabla s opisom i kartom land art staze.

Kružna "Land art staza Stražica – Sapačica" u Parku prirode Učka spoj je mojih umjetničkih intervencija i prirodnih ljepota planine Ćićarije, odnosno njenih južnih predjela oko litica Stražice i pašnjaka Sapačice. Vodeća misao staze je razvijanje svijesti o značaju povezanosti čovjeka i prirode pa sam svoj projekt zamislio i kao *site specific art* – umjetnost koja nastaje u suglasju s mjestom izvedbe. Na svakoj točki staze vodio sam računa o tome kako će se umjetnina uklopiti u zadani okoliš, bez obzira radilo se o travnatom proplanku, gustom šumi, krčevini (dijelu šume koji je posječen), stjenovitom izdanku ili litici, pašnjaku, nakupini kamenja na siparu ili području obraslom u mahovinu.

Čovjek je, bez obzira na otuđenost i užurbanost današnjeg načina života, ipak neodvojivi dio prirode. Iako samim svojim postojanjem utječe na prirodu i mijenja je, može naučiti slijediti ritmove prirode i poštivati druga bića koja s njim žive na planetu. Šetajući prirodom može uživati u njezinim mirisima, zvukovima, živim i neživim strukturama koje opipava i bojama koje uočava. I umjetničko djelo izrađeno u prirodi je jedan od načina da se postigne to sjedinjenje. Kroz upoznavanje različitih prirodnih materijala od kojih je djelo napravljeno, njegovim opipavanjem, promatranjem oblika, kompozicije, boje i uklopljenosti u prirodni okoliš, razvijanjem intuitivne percepcije zbog meditativnog procesa umjetničkog stvaranja u suglasju s prirodom koje je prenešeno i na sâm produkt, posjetitelj može osjetiti i spoznati ritmove prirode.

I samom su mi se, upijajući te impresije, zamisli rađale postupno, a mjesta sam birao intuitivno, prvenstveno ona koja su me privukla svojom ljepotom i energijom kojom su zračila, s namjerom da se i posjetiteljima staze prenese djelić tog iskustva i čitavog kreativnog procesa. Zato su mnoga mjesta malo uvučena od glavne staze kako bih naglasio faktor iznenađenja kad se skrene s puta i dođe do lokacije na kojem se nalazi neočekivano umjetničko djelo, a koje se ipak već samim dolaskom na stazu znatizeljno anticipira. Mjesta su uvučena i zbog same naravi tih lokacija, koje sam, kao što sam već rekao, intuitivno birao i prema ozračju koje je na njima prisutno, ali i prema potrebi priče koju sam s radom land arta htio prenijeti.

Land art je u današnje vrijeme vrlo raznolika umjetnička forma. Kao što sam već objasnio u uvodnim poglavljima, radovi karakteristični za ovaj pravac nastaju u prirodi, od prirodnih materijala, a ponekad se unose i umjetni materijali. Oslikavanje stijena ekološkim bojama, što je slučaj kod nekih mojih radova na ovoj stazi, naziva se rock art. Radovi land arta po definiciji stoje na otvorenom, ostavljeni da se mijenjaju i postupno raspadaju pod utjecajem prirodnih sila. Budući da je ovo uređena staza pod upravom Parka prirode Učka, postoji vjerojatnost (i moje nadanje da će doista tako biti), da će se radovi povremeno obnavljati kako bi zadržali izvornu formu, svježinu i intenzitet nanešenih boja, a koje će zasigurno s vremenom blijediti pod utjecajem atmosferilija i početi se ljuštiti zbog raspadanja stijena na mikroskopskoj razini zbog smrzavanja vode u pukotinama koja širi pore i dovodi do pucanja stijene, a i rast lišajeva i mahovine će također utjecati na nestajanje boje. Vjerujem da će u nekom međurazdoblju, navedeni procesi doprinijeti da se radovi mijenjaju na novi, neočekivani i neplanirani način, te da će u toj fazi biti jednako zanimljivi i estetski privlačni (npr. kada mahovina prekrije dio oslikane stijene stvorit će sasvim novu kompoziciju i dojam cjelokupnog rada).

Moja motivacija od početka je bila umjetnički se izraziti kroz land art i rock art te se referirati na prehistorijski land art, spajajući umjetnost, prirodu i duhovnost. Zatim sam htio stvoriti galeriju svojih radova na otvorenom i njome pozvati ljude u prirodu, čak i one koji inače nisu planinari, jer je staza lagana i bez strmih uspona. Visinska razlika najniže i najviše točke staze je oko 60 m, a dužina staze je 6,5 km, što je moguće obići za 2 – 3 sata laganog hoda. Budući da dvadeset točaka land arta pozivaju posjetitelja da zastane uz svako djelo, a neka mjesta su već sama po sebi izrazito lijepa, puna ugodne energije kojom zrači okolna priroda, a likovno djelo dodatno to naglašava, za pretpostaviti je da će neki posjetitelji to osjetiti i zadržati se duže nego inače. Možda će htjeti kontemplirati u tišini ili čak meditirati, tako da se obilazak staze može produžiti i na čitav dan.

Time postićem svoj cilj koji sam ugradio u ovu stazu i radove na njoj – spoj umjetnosti, ljepota prirode i duhovnosti. Duhovnost ovdje za mene znači unutarnje osjećanje energije prirode i svjesno uranjanje u istu kako bi se izvušla maksimalna korist za vlastitu dobrobit na svim razinama. Time se na suvremen način referiram na pretpovijesnu umjetnost koja je putem rituala i obreda služila u svrhu povezivanja s prirodom i duhovnim elementima.

Sl. 34. Karta "Land art staze Stražica – Sapaćica".

Kartu land art staze sam osmislio prema GPS tragu staze snimljenom na terenu (sl. 34). Na karti su označena područja šume i pašnjaka, dva ulaza na stazu, lokacije 20 točaka s radovima land arta s upisanim nazivima na hrvatskom i engleskom jeziku, pozicije četiriju vidikovaca uz rubove litica te prilazna cesta s objektima na njoj. Na karti se nalaze i

pojednostavljene ilustracije nekih od radova land arta. Karta se nalazi na informativnim tablama na oba ulaza na stazu (sl. 33), u brošuri staze koju je izdao Park prirode Učka (a koja se nalazi kao prilog ovom magistarskom radu) te na mojim web stranicama i u online brošuri u PDF formatu.

Kao oznaka za lokacije radova land arta služi logo staze, tj. znak staze u obliku dlana s ucrtanim labirintom (sl. 35). Dlan je simbol kontakta pa mi se učinio prikladnim kao znak staze, a pojavljuje se i na nekima od radova.

Sl. 35. Znak staze (logo) – otisak dlana s ucrtanim labirintom.

Labirint se javlja kao čest motiv na radovima na ovoj stazi, prisutan je na znaku staze i kao takav se pojavljuje i na karti staze i na putokazima. Postoji centralna točka, ali za razliku od tradicionalnih labirinata, ima dva ulaza/izlaza. Ovaj labirint se može gledati kao stilizacija ženske figure koja je podigla i zaokružila ruke u obliku polumjeseca, što simbolizira transformaciju i neprekidno obnavljanje prirode u spiralnim ciklusima i mijenama.

Taj labirint je moja konstrukcija, nisam ga kopirao iz povijesnih izvora niti je to jedan od devet "nebeskih labirinata"¹⁴ popularnih u New Age krugovima, a koji se danas šablonski rade diljem Hrvatske, a i šire. Sâm sam ga osmislio još 2011. godine za potrebe jedne izložbe na kojoj je bio izgrađen od soli (sl. 36). Poslije sam ga izvodio još nekoliko puta u formi manjih geoglifa, ali i kao sliku u tehnici akrila na slikarskoj pločici (sl. 1). Svaki put sam ga donekle modificirao, a za land art stazu je dobio svoj sadašnji oblik prikazan na fotografijama (sl. 35, 41, 72 i 73).

Sl. 36. Boris Pecigoš: *Labirint Vrata svemira*. Sol, oblutci, 18 akrila na papiru dimenzija 50 x 70 cm iz ciklusa "Mistični brojevi", promjer 7,5 m. Zagreb: 2011.

¹⁴ Nebeski labirinti, URL: celestial-labyrinths.org.

5.1. Travnati vršak

Lokacija land arta "Travnati vršak" je mjesto u hladovini šumskog drveća na "vršku" uzdignutom između tri dolca, tj. vrtače, koji je obrastao gustom šumskom travom (jesenskom šašikom) koja ovome mjestu daje poseban, bajkovit ugođaj. Posjetitelj dolazi do lokacije sporednim ogrankom od glavne staze i pri prilazu vršku ne zna što se na njemu nalazi, jer je jedna konstrukcija land arta sakrivena u travi, a druga postrance u šumi.

Sl. 37. Travnati vršak – petroforma s oslikanom središnjom kamenom pločom.

Na vršnoj točki te lokacije nalazi se petroforma u obliku kruga (od poslaganog kamenja manjih dimenzija) promjera 140 cm (sl. 37). U sredini kruga se nalazi nepravilna kamena ploča od vapnenca na kojoj su zlatnom bojom naslikani otisci stopala unutar kružne plohe jarko crvene boje promjera 38 cm, omeđene tankom bakrenom linijom. U središtu oslikanog kruga tankom linijom srebrne boje naslikan je moj labirint, a od njega se, tvoreći pravilan ritam, na osam strana granaju nešto deblje valovite linije koje se uz obod kruga dalje granaju u tanje linije i stvaraju prikaz korijenja. Slikarija ostavlja dojam stabilne ravnoteže zbog zrcalne simetričnosti motiva stopala, radijalne simetričnosti motiva izdanaka korijenja i naglaska na središtu kruga s motivom labirinta (sl. 38).

Sl. 38. Travnati vršak – oslikana središnja vapnenačka ploča.

Dimenzije kamenog kruga (petroforme): $\varnothing = 140$ cm

Dimenzije oslikanog kruga na kamenoj ploči: $\varnothing = 38$ cm

Dimenzije viseće mandale: $\varnothing = 150$ cm

Kad se osoba izuje i stane na otiske stopala (jer ti otisci baš "pozivaju" da se na njih stane) pogled joj se usmjerava na viseću mandalu, konstrukciju land arta promjera 150 cm, koja je razapeta između dva stabla na malom hrptu koji spaja dvije susjedne vrtače, otprilike 20 metara udaljenu od otisaka stopala (sl. 39). Mandala je načinjena od središnje plošno istanjene mase, ploče od akacije na kojoj je u bijeloj boji na crvenoj podlozi naslikan isti motiv labirinta kao i u središtu vapnenačke ploče u petroformi na vršku. Iz središnje ploče se pravilno radijalno širi osam grana te se preko njih spiralno uvijaju lijane koje na obodu tvore krug. I grane i lijane daju dojam prozračnosti jer su u formi linijski istanjenih masa, prostor ulazi u volumen konstrukcije i prolazi kroz njega.

Sl. 39. Travnati vršak – viseća mandala.

Mandala istovremeno odaje dojam stabilnosti zbog centralne radijalne simetrije i kružnog formata te dojam pulsirajućeg, ritmičnog gibanja zbog spiralnog uvijanja lijane od središta prema obodu (ili obratno). Iako je mandala sa sajlama obješena o susjedna stabla, ona nije mobil, već je relativno statična (sajle su malo opuštene radi kompenziranja gibanja stabala pod naletom vjetra). Na mandali je povezanost sa zemljom i simbolikom zemlje naglašena jednim kamenom koji je obješen ispod mandale i gravitacijski je vuče prema tlu (sl. 42).

Na ovoj točki land arta pojavljuju se simboli kruga, spirale, labirinta, središta i broja osam. Svi oni nose svoje metafizičko, ezoterijsko i psihološko značenje koje posjetitelj ne mora nužno osjetiti, primijetiti niti razumjeti. To su arhetipski simboli zajednički svim ljudima na Zemlji, a koji vuku porijeklo iz pradavnih vremena i utkani su u našu podsvijest. I sâm sam ih upotrijebio više intuitivno nego vođen jasnom mentalnom idejom.

Krug je jedan od temeljnih arhetipskih simbola (uz kvadrat i središte). Simbolizira nebo, duhovni i nevidljivi svijet. Krug i kružnica označavaju potencijal i mogućnost, sjeme ili maternicu iz kojih se rađa sve novo. Predstavljaju i misterij, simbol su vječnosti, beskonačnosti, bezgraničnosti, cikličnosti i evolucije. Svaki kružni oblik je potencijalni magični simbol i često se nosi kao amajlija za sreću i zaštitu, jer unutar kruga se osjećamo zaštićeni.

Naglašeno središte kruga, ali i spirale ili općenito kompozicije djela, označava fokus, stabilnost, centriranost, koncentraciju, izvor i povezanost s duhovnim izvorom.

Spirala je jedan od najdrevnijih simbola koji prati čovjeka još iz špiljskih vremena. Nalazimo je u prirodi na svakom koraku, nalazi se u osnovi svih životnih procesa, što najbolje ilustrira činjenica da i DNK ima spiralni oblik. Spirala je simbol vječnosti, besmrtnosti, evolucije, razvitka, napredovanja, misterija života i smrti. Spirala označava kretanje energije prema središtu ili od središta, širenje ili sažimanje, otvaranje ili zatvaranje, manifestaciju prema van ili fokusiranje prema unutra.

Broj osam simbolizira obilje, bogatstvo, napredak, uspjeh i posao (kvalitete povezane s elementom zemlje), hrabrost, odvažnost, pravednost, intenciju, mogućnosti, ekspanziju, ekspresiju, fluidnost, kontinuiranost, cikluse koji se ponavljaju, rast sa svakim novim ciklusom, reciklirajući tok energije, kozmičku ravnotežu, vrijeme i znak beskonačnosti.

Budući da je ovo prva točka na koju posjetitelj nailazi u svojoj šetnji land art stazom, želio sam da svrha ovog mjesta bude svojevrsna priprema za daljnja iskustva prirode i umjetnosti na stazi, svojevrsna inicijacija kroz metaforičko uzemljenje i povezivanje s energijom zemlje, koja je kod različitih autora ezoterične psihologije¹⁵ povezana s prvom korijenskom čakrom¹⁶ i crvenom bojom. Zato se otisak stopala nalazi na crvenoj podlozi koja korespondira s prvom čakrom i dočarava utisak snage i topline koji dolaze iz zemlje.

Metaforu uzemljenja sam dodatno naglasio crtežom korijena i simbolikom broja osam (uz gore navedenu simboliku, broj osam označava i osam zemljopisnih smjerova). Zlatna boja kod starih alkemičara simbolizirala je savršenstvo duše i u spoju te boje s crvenom dočarava se poruka o neraskidivoj povezanosti duha i materije, koji se međusobno nadopunjuju. Sve metalne boje kojima sam se služio (zlatna, srebrna, bakrena) nose simboliku povezanosti sa zemljom, jer metali se vade iz zemlje.

Krug je simbol zaštite i stvara osjećaj zaštićenosti i zaokruženosti, pa ulazak u krug petroforme i stajanje na otiscima stopala koja su na još jednoj, unutarnoj kružnoj plohi, naglašavaju svjesnu namjeru posjetitelja da se preda prirodi, da otpusti svoj stres i terete svakodnevnog života te da kroz stopala kojima hoda ovom Zemljom upije što je moguće više dobre i podržavajuće energije.

¹⁵ Brennan, 1997.; Sherwood, 1996.; Kezele, 1999.

¹⁶ Čakra na sanskrtu znači kotač ili krug. Sedam glavnih čakri predstavljaju "energetske centre" u čovjekovom tijelu po nauku nekih istočnjačkih kultura, prije svega u hinduizmu i duhovnim sistemima joge, kao i u različitim sustavima novodobne duhovnosti na Zapadu.

Dok stoji u kamenom krugu na otiscima stopala, posjetitelju se pogled spontano usmjerava na viseću mandalu koja nije vidljiva na prvu, već tek kad se stane u krug (sl. 40). Mandala služi za fokusiranje njegove pažnje da lakše uđe u meditativno stanje opuštenosti i tako se pripremi za otkrivanje tajni ove galerije u prirodi i intuitivnih poruka kojima svaki rad land arta odiše.

Sl. 40. Travnati vršak – pogled na mandalu s lokacije petroforme.

U sredini mandale je labirint, naslikan također na crvenoj podlozi koja se kontrastno ističe u odnosu na bijelu "stazu" labirinta (sl. 41). Pomalo podsjeća na metu za gađanje, što može nositi simboliku svjesnog usmjeravanja pažnje, promišljanja i osjećanja radova land arta i prirodnog okruženja, kako bi se "pogodila bit" cijelog projekta, baš kao što bismo strijelom htjeli pogoditi središte mete.

Cijela mandala podsjeća i na paukovu mrežu, kao simbol tkanja, zrakastog širenja, sjedinjavanja različitih elemenata i njihovog povezivanja s centrom bića, do kojega se dolazi skupljanjem i sažimanjem iskustava, na metaforičkom duhovnom putovanju kroz zavijutke spirale i krugove labirinta. Netko od posjetitelja mi je rekao da ga mandala podsjeća i na indijanske "hvatače snova" (*dream catchers*), iako moja intencija ovdje nije bila povezana s tom simbolikom.

Sl. 41. Travnati vršak – središte mandale s labirintom.

Sl. 42. Travnati vršak – kamen koji mandalu simbolički povezuje sa zemljom.

5.2. Vilinsko sijelo

Na malenoj uzvisini iz bujne zelene trave jesenske šaške izviruje sedam kamena koje je priroda postavila u krug (sl. 43). Prema predajama, na ovakvim mjestima se okupljaju šumske vile. Mitovi o vilama dio su folklora mnogih europskih naroda, a osobito su zastupljeni u keltskoj i slavenskoj mitologiji. Vjeruje se da vile žive na posebnim mjestima, pod zemljom ili u blizini špilja i izvora. U slavenskoj mitologiji vile su natprirodna ženska bića koja obitavaju na planinama te plešu vilinsko kolo pokraj jezera. Lokalne legende Istre i Kvarnera govore o "vilama Učkaricama", koje su se nekada davno ukazivale planinskim pastirima, pomažući u nevolji stanovnicima Učke.

Na ovom skrovitom šumskom mjestu, udaljenom kojih stotinu metara od glavne staze, htio sam napraviti samo minimalne intervencije kako bih što više očuvao prirodni izgled, a da ipak kroz umjetnički dodir naglasim bajkovitost mjesta i priču o vilama s Učke.

Na sedam obodnih kamena koji tvore krug promjera oko 5 m, naslikao sam donekle kružne plohe promjera oko 25 cm. Koristio sam primarne boje crvenu, plavu i žutu te boje koje nastaju miješanjem osnovnih boja, a to su ljubičasta, narančasta i zelena. Kao što je Isaac Newton razlomivši sunčevu svjetlost pomoću prizme ugledao spektar te imenovao sedam osnovnih boja kako bi one korespondirale tonovima muzičke ljestvice (ali i iz ezoteričnih razloga, zbog simbolike broja sedam), tako sam i ja ovdje uz šest osnovnih boja dodao još jednu nijansu plave kako bih upotpunio ovaj krug sa sedam boja. One su dominantne boje na kružnim plohama svakog obodnog kamena, no oslikavao sam ih i s drugim bojama po nekom unutarnjem osjećaju, kako bih postigao dojam razigranosti ove kompozicije (sl. 47). Namjera mi je bila da posjetitelj uđe u krug omeđen sa sedam kamena i da doživi svojim čulima igru boja i ritmova prirode, koji prizivaju sjećanja na vilinske likove iz staroslavenskih legendi.

Na svakom obodnom kamenu, u središtu oslikane kružne plohe, nalazi se po jedno slovo u kurzivnoj glagoljici¹⁷, napisano srebrnom bojom. Ta slova zajedno tvore riječ "priroda" (sl. 47). Broj sedam simbolizira sedam slova riječi "priroda" na hrvatskom jeziku, ali i sedam dana u tjednu, sedam osnovnih boja u dugi, sedam tonova, sedam energetskih centara

¹⁷ Glagoljica je staroslavensko pismo nastalo sredinom 9. stoljeća. Postoji više tipova glagoljice koji su se razvijali s vremenom: obla, trokutasta i uglata. Kurzivna glagoljica je pisana varijanta pogodnija za pisanje perom, a ne za graviranje u kamenu kao prethodno spomenuta tri tipa. Uglata i kurzivna glagoljica su se zadržale u hrvatskim krajevima sve do 19. stoljeća, pogotovo u Istri i na Kvarneru, na području na kojem je smještena ova land art staza.

(čakri) i sl. Sedam predstavlja i mudrost, strukturu, otkrivenje, savršenstvo, završen i potpun ciklus, ezoterično, misterije, magiju, svjesnost, aktivaciju mašte, itd.

Sl. 43. Vilinsko sijelo – sedam obodnih kamena i jedan središnji.

Dimenzije kruga sa sedam kamena: $\varnothing \approx 5$ m

Dimenzije pojedinih oslikanih površina: $\varnothing \approx 25$ cm

Središnji kamen u kompoziciji "Vilinskog sijela" je zlatno-žute boje sa srebrnom spiralom u sredini i sedam crnih točaka koje u sredini imaju zlatnu točkicu. Te točke predstavljaju sedam okolnih kamena (sl. 44) pa je ovaj oslikani kamen zapravo minijaturni prikaz veće kompozicije koja se nalazi oko njega. Zlatno-žuta boja simbolički predočava sunčevo svjetlo koje se razlaže na sedam osnovnih boja. U stvarnosti se razlaže bijela svjetlost, no u mitologiji i folkloru, boja sunca je prikazivana zlatnom bojom. Srebrna boja spirale i slova je aluzija na boju Mjeseca i noćni život vila koje plešu na mjesечini. Spirala u središtu opet ima funkciju koncentriranja energije u jednoj točki ili širenja energije (svjetlosti) iz jedne točke prema van, od izvora svjetlosti, tj. od Sunca predstavljenog središnjim kamenom zlatno-žute boje, prema obodnim kamenima koji nose svaki svoju zasebnu boju spektra.

Na središnji kamen sam dodao i svoje inicijale u kurzivnoj glagoljici, "BP", koji lako mogu predstavljati i riječi "bogatstvo prirode", "blagoslov prirode", "budi priroda(n)" i sl.

Sl. 44. Vilinsko sijelo – središnji kamen.

Sl. 45. Vilinsko sijelo – središnji kamen, prvi obodni kamen i stablo tvore liniju.

Iz jednog pokrajnjeg kamena raste veliko stablo bukve. Nalazi se točno na liniji koju tvore središte kruga i prvi obodni kamen s prvim slovom riječi "priroda" (sl. 45). Želio sam ga uklopiti u ovu simetričnu kompoziciju i nekako označiti kako bi stablo posjetitelje "pozivalo" da ga dotaknu ili čak zagrle.

Na stablu naslikana dva srebrna dlana sa zlatnim labirintima i zlatnom aurom (opet igra bojama koje simboliziraju Sunce i Mjesec te dodir s vilinskim svijetom preko srebrne boje mjesečine) posjetitelje pozivaju na neposredan opip drveta (sl. 46).

Stablo u mnogim mitologijama predstavlja vezu između neba i zemlje zbog korijenja koje raste duboko u zemlju i krošnje koja raste prema nebu. Za mnoge stare narode, pa tako i za Slavene, drvo je bilo sveti simbol života ("Stablo svijeta") – od njega su dobivali materijal za ogrjev, za izradu nastambi i oruđa, brali su njegove različite plodove za hranu i za ljekovite pripravke, itd. Čovjekov dlan na kori drveta tako simbolizira neraskidivu vezu s prirodom, uz pomoć koje je izgrađena i ova civilizacija. Danas su mnogi ljudi zaboravili svoje prave korijene i zato im je potreban ponovni "povratak prirodi", pa i kroz umjetnost land arta, koja ima svojevrsnu emancipatorsku ulogu i za umjetnika i za prirodu, jer napušta galerije, muzeje i kapitalističko tržište umjetnina, želeći ponovo afirmirati neke iskonske, elementarne vrijednosti.

Sl. 46. Vilinsko sijelo – otisci dlanova na stablu bukve.

P

R

I

R

O

D

A

Sl. 47. Vilinsko sijelo – obodno kamenje s dominirajućih sedam boja spektra i sa slovima riječi "PRIRODA" u kurzivnoj glagoljici.

5.3. Ljubavni kamen

"Ljubavni kamen" je izrazito fotogenična stijena oslikana u obliku srca (sl. 48). Sama stijena dimenzija 150 x 200 cm je sastavljena od dvaju gotovo zrcalno simetričnih kamena koji se naslanjaju jedan na drugi. I prije nego je bila oslikana podsjećala je na srce i asocijala je na par, tj. na dvoje u partnerstvu. Nalazi se na samom rubu jedne zaravni, a iza stijene je strma padina. Uvučena je u šumu kojih stotinjak metara od glavne staze, a sama zaravan je obrasla u gustu zelenu travu, jesensku šašiku, tako da i ova točka već sama po sebi odaje dojam mističnosti, bajkovitosti i vrlo ugodne energije. Ljubavnom ozračju doprinosi i činjenica da tijekom godine ovdje u slijedovima rastu cvjetne biljke kojih inače nema u tolikom broju na drugim dijelovima staze (đurđice, irisi, ciklame, kaćuni itd.). Ne čudi da se ljubav kao tema ovdje nametnula sama po sebi. Ova stijenska slikarija simbolizira ljubav, partnerstvo i međusobnu podršku. Dublja poruka oslikane stijene govori o ljubavi i zajedništvu čovjeka i prirode.

Sl. 48. Ljubavni kamen – njegov položaj i fotogeničnost.

Jarke boje nanešene su tako da prate strukturu i pukotine stijene i svojim plohama preko dva kamena tvore stilizirani oblik srca veličine 110 x 170 cm (sl. 49). Isprva nisam htio raditi oblik srca, no kad sam krenuo oslikavati stijenu, njena struktura pukotina i tekstura su mi same nametnule vanjski obris do kojeg sam mogao ići s bojom, a da kompozicijski

djeluje skladno. Po iscrtavanju obrisa shvatio sam da je to srce. Nisam htio forsirati prvotnu ideju bez srca, već sam se prepustio stijeni da me vodi.

Sl. 49. Ljubavni kamen – obris srca i trakaste plohe boja.

Dimenzije stijene: 150 x 200 cm

Dimenzije oslikane površine: 110 x 170 cm

Nakon vanjskog obrisa trebalo je osmisliti oslikavanje unutrašnjih ploha. Želio sam upotrijebiti žive i jarke boje kao simbol svih mogućih osjećaja koji se javljaju u ljubavnim situacijama, želio sam naglasiti šarolikost ljudskih iskustava i životnost koju ljubav budi u svima nama. I ovdje sam slijedio strukturu stijene te su tako spontano nastale okomite izdužene plohe, tj. trake čistih boja. Nastojao sam da obje polovine stijene sadrže i tople i hladne boje te da susjedne plohe budu u nekom međusobnom kontrastu (toplo-hladno ili prema komplementarnim parovima) kako bih postigao efekt ritmičnosti obojanih ploha. Rubne plohe na obje strane srca sam oslikao s dvije nijanse zelene kao simbol veze s prirodom – slikarija se na taj način simbolično širi u zelenilo okolne šume (sl. 48 i 52).

Lijevu stijenu sam zamislio kao više "mušku" stranu, a desnu stijenu kao više "žensku" (sl. 50). Nisam mnogo promišljao slijed boja, ali na kraju je spontano ispalo da su na "muškoj" strani nešto dominantnije hladnije boje (plava i ljubičasta), dok na "ženskoj" strani

dominiraju toplije boje (crvena, ružičasta i žuta). Ipak, cjelokupna kompozicija djeluje skladno i harmonično. Na desnoj strani crvena ploha možda malo "iskače" u odnosu na ostale plohe, možda sam je mogao učiniti manjom, a povećati površinu žute plohe, no, ostavio sam je tako kako mi je nalagala struktura stijene. Uostalom, crvena boja je tradicionalno boja srca i boja ljubavi, koja se više povezuje sa ženskim aspektom ljudskih bića, pa je u redu da dominira kompozicijom.

Sl. 50. Ljubavni kamen – "muška" i "ženska" strana.

U srcu se ponavlja motiv zlatnog dlana s labirintom, koji poziva da se stijena dodirne i da se pod prstima osjeti njezina hrapava tekstura, čvrstoća i hladnoća kamene površine (sl. 50 i 51). Dva su otiska dlana, po jedan na svakoj polovini stijene. Ideja vodilja mi je bila da kad neki par dođe do stijene, da oboje dotaknu "Ljubavni kamen": svatko na svojoj polovini stijene prislone jednu ruku na otisak dlana, slobodnim rukama se međusobno dodirnu tako da prislone dlan o dlan, a potom se poljube. Bio sam oduševljen kada sam na fotografijama na društvenim mrežama vidio da su posjetitelji vrlo rado prihvatili ovu ideju i da se doista, ne samo ljube u istovremenom kontaktu sa stijenom i prirodom, već da žele zabilježiti taj trenutak i fotografijom.

Sl. 51. Ljubavni kamen – otisak dlana s labirintom na "muškoj" strani kamena.

Želim napomenuti da je dlan na "muškoj" strani sasvim slučajno došao na svijetloplavu plohu, a na "ženskoj" strani na ružičastu plohu. Doista se nisam vodio stereotipima da je plava boja za dječake, a ružičasta za djevojčice. Ovdje se u ljubavnu igru mogu uključiti svi, i *straight* i *gay* parovi, i mladi i stari, i braća i sestre, roditelji i djeca, prijatelji... I svi mogu slobodno izmijenjivati "uloge" na "muškom" i "ženskom" kamenu, jer poanta je čista ljubav, ljubav jednih prema drugima i ljubav prema prirodi.

Ovim radom također sam se referirao i na "megalitsku kulturu", koja je obilježena postavljanjem megalita ili izgradnjom objekata od megalita bez ikakvog veziva. Te velike kamene gromade koristili su ljudi širom svijeta u različitim vremenskim razdobljima, najčešće u neolitiku, ali postoje i stariji primjeri iz mezolitika, kao i iz bakrenog i brončanog doba, te se daju pronaći na mjestima drevnih kulteva, poput Kulta plodnosti¹⁸. Ova dva megalita ipak nisu postavljena na ovu lokaciju ljudskom rukom, već su produkt djelovanja prirodnih sila. Moja uloga kao umjetnika bila je uopće ih uočiti, zapaziti

¹⁸ Kult plodnosti sastoji se od niza vjerovanja koja prati ritualna praksa s ciljem održanja ravnoteže u prirodi i očuvanja plodnosti ljudi, biljaka i životinja. Običaji kojima se nastoji osigurati plodnost ljudi prate čovjekov život od začeća, rođenja, preko odrastanja do smrti i sastavni su dio svadbenih i pogrebnih običaja. Brojni su običaji i obredi vezani uz poticanje plodnosti u gospodarskom smislu (npr. oni za izazivanje kiše, za bogat urod ili za postizanje naklonosti sila koje utječu na plodnost).

njihovu ljepotu i poseban položaj u krajoliku, a potom ih umjetnički oblikovati kako bi zadobili novu svrhu (sl. 52).

Sl. 52. Ljubavni kamen – prirodni megalit s umjetničkom intervencijom.

Priroda mi je sama pružila materijal za moj rad i scenski okvir u koji sam ga uklopio, ne samo na ovom mjestu, već se to odnosilo i na većinu drugih radova na ovoj stazi. Za "Ljubavni kamen" me dodatno nadahnula i obližnja livada s lokvom u obliku srca, a koja se nalazi uz glavnu stazu, odmah uz putokaz na ogranak koji vodi do "Ljubavnog kamena". Ta livada, na kojoj smo postavili klupu kraj lokve, zgodno je mjesto za romantične susrete i za okrijepu.

No, ovdje se okupljaju i divlje životinje poput srna, jelena, divljih svinja, lisica, vukova, medvjeda, risova i drugih koje dolaze na pojilište ili ispašu. Lokve su u prošlosti imale važnu ulogu pojilišta za stoku, a danas su prepuštene propadanju, jer se sve manje ljudi bavi stočarstvom. Lokve i njihovo održavanje su važni za očuvanje bioraznolikosti, jer je uz njih vezan bogat svijet vodenog i močvarnog bilja te vodenih beskralješnjaka. Zato i moja slikarija na "Ljubavnom kamenu", koji se poput nekog drevnog oltara izdiže iz tla, poziva na ponovnu uspostavu suživota i zajedništva, kroz metaforičku "ljubavnu magiju", gdje ljudi, biljke, životinje i njihov okoliš tkaju čvrstu mrežu međuovisnosti, suradnje i poštivanja različitosti.

5.4. Kamena gomila

Na ovoj točki nalazi se polukuglasta kamena gomila visine 90 cm i promjera 160 cm. Iz gomile strši oslikani vršni kamen visine 35 cm, a sa strane gomile nalaze se dva kraka od nanizanog kamenja dužine 130 cm, koji usmjeravaju kretanje izletnika u oba smjera. Ovo je prvenstveno putokaz. Uočljiva konstrukcija land arta od kamenja i vršni kamen oslikan žarkim bojama, čime se izdvaja iz prirodnog okoliša, ovdje služe privlačenju pažnje posjetitelja kako bi ostali na pravom putu, jer na tom mjestu široki makadam nastavlja jednim smjerom, a land art staza skreće na uski puteljak u šumu. Ponavljanje jednostavnih šara i jarkih boja na vršnom kamenu podsjeća na crteže i oslikane predmete u tzv. primitivnim umjetnostima (sl. 53).

Sl. 53. Kamena gomila.

Dimenzije kamene gomile: $h = 90 \text{ cm}$, $\varnothing = 160 \text{ cm}$

Dimenzije vršnog kamena: $h = 35 \text{ cm}$

Dimenzije krakova: $d = 130 \text{ cm}$

5.5. Otisci dlanova

Ovaj rad se nalazi na jednom kamenom izdanku dužine 11,5 m, na mjestu gdje staza iz šume izlazi na otvoreni prostor planinskog pašnjaka. Pašnjak Sapaćica, kao ni drugi pašnjaci na Učki, nije nastao prirodno, već tisućljetnim djelovanjem čovjeka, krčenjem šuma i ispašom ovaca. Kroz vrijeme se ustabilio novi ekosistem s livadnim biljkama i životinjama. Zbog osebujne i bogate flore i faune, travnjaci predstavljaju značajan spremnik bioraznolikosti živog svijeta. Danas je taj ekosistem ugrožen zbog iseljavanja ljudi s Učke i zapuštanja tradicionalnih djelatnosti. Livade se nažalost sve manje koriste za ispašu i sjenokošu pa postupno zarastaju šumom, a brojnim livadnim vrstama prijeti nestanak.

Sl. 54. Otisci dlanova – stjenoviti izdanak uz stazu.

Nasumično razbacani otisci dlanova različitih boja, na u bijelo oslikanoj kamenoj podlozi, simboliziraju bioraznolikost koja je direktna posljedica djelovanja ljudskih ruku (sl. 54 i 55). Čovjek je u ovom slučaju ostavio pozitivan utjecaj na prirodni svijet. Razigranost i šarolikost kompozicije predstavlja raznolikost živog svijeta na ovim pašnjacima. Neki otisci dlanova su u crnoj boji, kao simbol prividnog uništavanja (krčenja šume), ali u kompoziciji ipak dominiraju vedre boje. Iako otisci djeluju kao da su nasumično razbacani, detaljnijim pregledom pojedinih segmenata ove slikarije ipak se uočava red i određeni

ritam te kontrasti toplih i hladnih boja ili komplementarni kontrasti, koje sam nastojao ostvariti prilikom razmještanja otisaka (sl. 57).

Sl. 55. Otisci dlanova – kompozicija iz drugog kuta.

Dimenzije kompozicije: 2,2 x 11,5 m (od prvog do zadnjeg otiska)

Ovdje se direktno referiram i na otiske dlanova aboridžina, paleoindijanaca i drugih plemenskih naroda, koje su ostavljali po zidovima špilja i drugim stijenama (sl. 28 i 56). Slike dlanova su stvarali utiskivanjem zemljanih pigmenata (pozitiv) ili puhanjem pigmenata oko dlana (negativ). Ta praksa se pojavila već u paleolitiku, a želja za ostavljanjem svog traga se nastavila kroz povijest sve do danas. Ja sam u stvaranju otisaka dlanova na ovoj lokaciji koristio suvremene materijale – industrijski proizvedenu ekološku boju, no unutarnji impuls je ostao isti kao i kod ljudi od prije više desetaka tisuća godina – ostavljanje svog traga.

Zanimljivo je da na ovoj točki zapravo nema *mog* otiska! Otiske su s velikim veseljem ostavljale volonterke Parka prirode Učka, dok sam ja nanosio boju na njihove dlanove i usmjeravao ih gdje da ostave otisak i kako da ga orijentiraju. Koliko je to univerzalna želja pokazuje činjenica da posjetitelje, a osobito djecu, ova točka oduševi te odmah potiče prisloniti svoj dlan na neki od otisaka, kao da im cijeli prizor probudi neku unutarnju uspavanu radost. Možda je to odjek tih minulih vremena dok smo kao vrsta obitavali u špiljama, a negdje u genima ili podsvijesti imamo zapisano mutno sjećanje na ostavljanje otisaka u špiljama!?

Sl. 56. Otisci ruku iz špilje kod grada Perito Moreno, Santa Cruz u Argentini, stari preko 16 000 godina.

Sl. 57. Otisci dlanova – detalj.

5.6. Geoglifi ovaca

Kad sam naišao na geoglif jelena gigantskih dimenzija kojeg je Andrew Rogers napravio na zelenoj padini ispod ruševina srednjovjekovnog grada Spiša u Slovačkoj (sl. 31), oduševio sam se idejom i poželio napraviti nešto u toj maniri, pa makar manjih dimenzija. Prilika mi se pružila na ovoj land art stazi jer je osoblje Parka prirode Učka tražilo od mene da osmislim i napravim geogliffe ovaca (sl. 58), koji bi na simboličan način vratili stada na ove pašnjake te prikazali istarsku autohtonu vrstu – ovcu pramenku, na pašnjacima koji su se u prošlosti upotrebljavali za ispašu. Područje nastanka i uzgoja istarske ovce pramenke je poluotok Istra, po kojemu je ova pasmina i dobila ime.

Sl. 58. Geoglifi ovaca – ovan i ovca.

Ove geogliffe napravio sam po uzoru na petrogliffe paleoindijanaca, koji se danas mogu pronaći u velikom broju u pustinjama i stepama Divljeg zapada (sl. 59). Otuda stilizacija figure, relativno pravokutni oblik tijela i šare unutar tijela (valovite pruge u ovci, točke u ovnu).

Sl. 59. Petroglifi paleoindijanaca Coso naroda koji se mogu pronaći u Big and Little Petroglyph Canyons u planinama Coso Range na sjeveru pustinje Mojave u Kaliforniji, a koji su mi poslužili kao inspiracija za geoglife ovaca.

Spirala na mjestu rogova ovna ponavlja motiv spirale koji je prisutan i na nekim drugim radovima na land art stazi, a susreće se u brojnim oblicima u prirodi te unutar simbolike drevnih kultura (sl. 60).

Sl. 60. Geoglifi ovaca – motiv spirale u rogu ovna.

Zasad su napravljena samo dva geoglifa – geoglif ovce i geoglif ovna, koji predstavljaju par, čime simboliziraju potencijal da se "plode i množe" i ponovo napuče ove pašnjake. Geoglifi se mogu ugledati već iz daljine, ali samo iz jednog smjera obilaska staze, jer su položeni na jugoistočnoj padini jedne vrtače (sl. 61).

Sl. 61. Geoglifi ovaca – vidljivi su već iz daljine.

Dimenzije ovna: 7,5 x 7,6 m

Dimenzije ovce: 5,9 x 6,8 m

Tijelo ovce i ovna je gotovo pravokutne forme s proporcijama stranica 1:2. U tijelu ovna su ravnomjerno raspoređeni manji kamenovi tvoreći pravilan raster, simbolizirajući crne mrlje koje su karakteristika ovce pramenke. U tijelu ovce se pak nalaze četiri valovite petroformne linije, ravnomjerno raspoređene, a koje aludiraju na kovrčavost vune.

5.7. Crveno stablo

Ovo je čisti *site specific art*! Za razliku od ostalih radova land arta na stazi, koji bi svoju umjetničko-ekološku priču mogli jednakovrijedno prenositi i na nekim drugim mjestima, "Crveno stablo" je čvrsto vezano uz ovu lokaciju (sl. 62). Nalazi se na uzvišenju usred pašnjaka Sapaćice, točno između trasa plinovoda i dalekovoda koji nagrđuju prirodne vizure ovog kraja. Na Učki i Ćićariji postoje i drugi ljudski produkti koji neprirodno strše usred planinske ljepote – veliki odašiljač i radar na najvišem vrhu Vojaku i manji odašiljači na drugim vrhovima, a koji se vide s ove lokacije, prometnice s kojih buka povremeno dopire sve do land art staze, tunel Učka koji prolazi direktno ispod trase staze, i dr.

Sl. 62. Crveno stablo – iza stabla se vide Učka i trasa plinovoda.

Poruka "Crvenog stabla" je, za razliku od prethodne dvije točke, negativan utjecaj čovjeka na prirodu, jer ono svojom intenzivno crvenom bojom i visinom od 5,5 m neprirodno dominira krajolikom, baš poput stupova dalekovoda ili trase plinovoda s odušnicima. Stablo se vidi i iz daljine sa svih strana i može se ugledati iz bilo kojeg smjera kojim se obilazi staza. Zato ovo stablo nigdje drugdje na trasi land art staze ne bi moglo tako dobro ispričati svoju priču kao na ovom postojećem mjestu. Ipak, ono plijeni pažnju i na pozitivan način – privlači posjetitelje i poziva ih da sjednu na klupu pokraj stabla te uživaju u pogledima na Učku i brežuljke Ćićarije (sl. 63).

Sl. 63. Crveno stablo – mjesto poziva na odmor i uživanje, unatoč blizini dalekovoda i plinovoda.

Dimenzije: 5,5 x 4,0 x 4,0 m

Land art se inače mijenja ovisno o kutu promatranja, kontekstu (tj. onom što se nalazi u pozadini land arta), daljini iz koje se promatra, dobu dana i osvjetljenju, vremenskim prilikama te godišnjem dobu – sve to utječe na doživljaj rada, ne samo ovog stabla, već svih radova u prirodi (sl. 64).

"Crveno stablo" je u poslijepodnevnim satima izrazito osvjetljeno i gotovo kao da gori crvenom bojom u odnosu na zelenu pozadinu okolnih brežuljaka. No, taj dojam se stječe samo ako se gleda iz jedne određene točke na stazi. U jutarnjim satima je taj intenzitet boje nježniji, a uočljiv je sa sasvim drugog mjesta. Kontrast crvene boje prema zelenoj pozadini šume neće biti vidljiv ujesen, kada šuma postane smeđa ili siva. Zimi kad padne snijeg dojam će opet biti drugačiji, jer kontrast više neće biti crveno-zeleno, već crveno-bijelo.

"Crveno stablo" se drugačije doživljava ako se promatra iz daljine ili ako mu se osoba približi, a iskustvo se potpuno mijenja ako osoba uđe među njegove grane i promatra okoliš "iz" stabla (sl. 65). Također, nije isto promatra li se stablo s Učkom u pozadini ili se iza stabla naziru stupovi dalekovoda.

Sl. 64. Crveno stablo – pozadina, a time i dojam, se mijenjaju ovisno o mjestu promatranja.

Sl. 65. Crveno stablo – doživljaj umjetničkog djela kad se "uđe u njegov prostor".

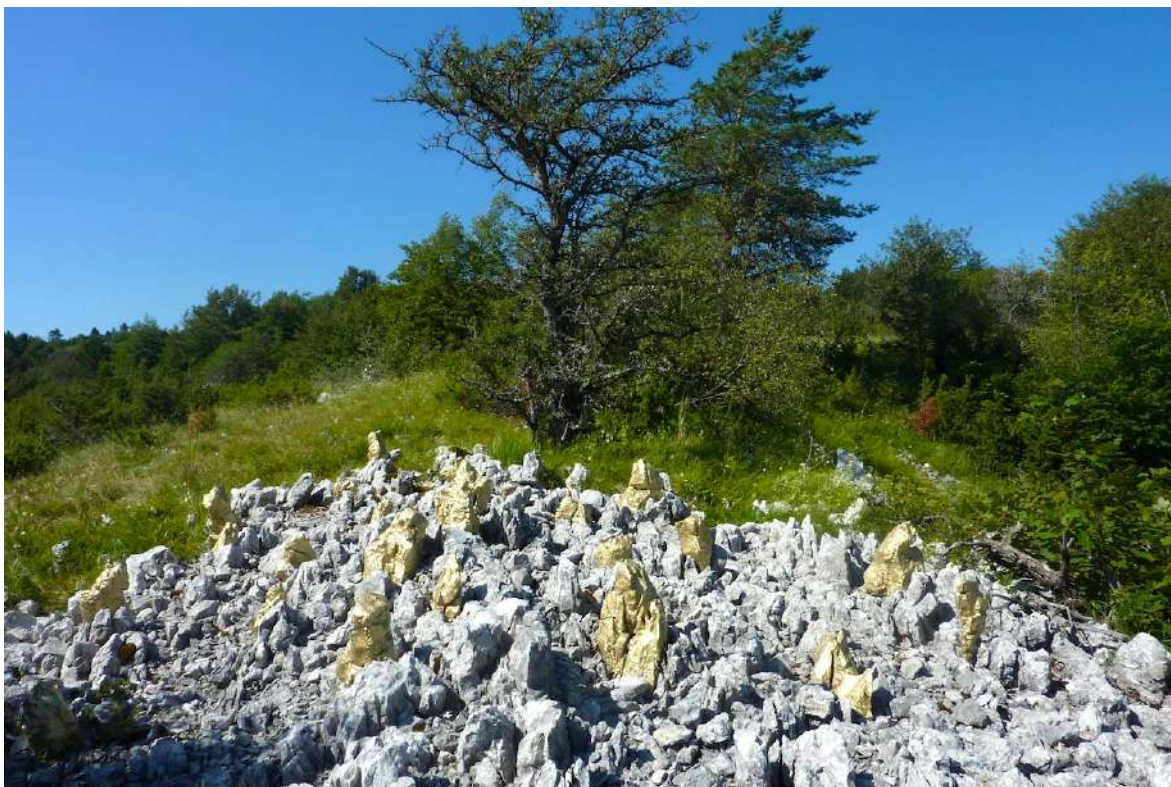
5.8. Kameni zubi

Ogoljela kamena površina ističe se poput mrlje u odnosu na okolnu travu, a mnoštvo šiljatog kamenja strši poput zuba (sl. 66). To izbočeno kamenje je vezano za matičnu stijenu u podlozi. Odabrao sam 23 kamena visine između 20 i 50 cm i oslikao ih zlatnom bojom kako bi se istaknuli na pozadini blijedo sivog kamenja i na sunčevoj svjetlosti sjajili metalnim odsjajem. Broj 23 ovdje nema neku posebnu simboliku, jer sam odabirao kamenje koje je bilo najprominentnije i koje mi se uklapalo u cjelokupnu kompoziciju, tvoreći određeni red, stvarajući ritam i međusobnu harmoniju. Površina koju zauzimaju "zlatni zubi" mjeri 4,5 x 5,0 m, dok je ogoljela stjenovita površina nekoliko puta veća.

Sl. 66. Kameni zubi – dio kompozicije.

"Kameni zubi" su nekoliko metara udaljeni od glavne staze koja se na ovom dijelu uspinje u brdo, pa se pri usponu prema ovoj točki doista prvo uočavaju obojeni šiljci, a kad se posjetitelj skroz približi lokaciji tek tada uočava cijelu kompoziciju, a može ući i među "zube" ili ih promotriti sa stražnje strane (sl. 67). Sa svakim pomakom kompozicija se ponešto mijenja. "Kameni zubi" šalju poruku da dugovječna priroda itekako može "pokazati zube" ako je čovjek neobazriv i pretjera s njezinim uništavanjem.

Sl. 67. Kameni zubi – pogled na "zube" kad se uđe u njih.

Dimenzije 23 "zuba": $h \approx 20\text{-}50\text{ cm}$

Površina: $4,5 \times 5,0\text{ m}$

Pri oslikavanju "zuba" prisjećao sam se i drevnih mitova o dva velika boga slavenskog panteona, Perunu i Velesu. Njih dvojica su bili suprotnost jedan drugome. Perun je nebeski bog groma i munje, vatrene i suhe, koji vlada nad svijetom s najviših grana Svetog drveta. S druge strane Veles je podzemni kralj povezan s vodom, zemljom i vlagom, koji vlada carstvom mrtvih iz korijenja Svetog drveta. Svemirska borba između njih dvojice odvijala se u ciklusima, gdje je Perun napadao munjama i gromovima s nebesa svog neprijatelja Velesa, koji se često pretvarao u razne životinje, nalik zmiji ili zmaju.

Na kraju je Perun uspio nadvladati Velesa – otjerao ga je u njegovo vodeno podzemlje. Vrhovni je bog potom ponovo uspostavio red u svijetu koji je prije ometao njegov podzemni neprijatelj. Mit je bio cikličan i ponavljao se svake godine (Slaveni su time objašnjavali smjenu godišnjih doba u prirodi). Velesova smrt nikad nije bila stalna, jer bi se ponovo rodio kao zmija koja razdire svoju staru kožu i pojavljuje se u novom tijelu.

Upravo su me ovi "kameni zubi" asocirali na podzemnog Velesa, koji se transformira u zemlji, kao tamno načelo prirode, u opoziciji, ali i ravnoteži s onim svijetlim načelom Peruna (sl. 68).

Sl. 68. Kameni zubi – jedan od "zuba".

Kada posjetitelj dođe do ovih "zuba", može razmisliti o svemu onome što je u prirodi naizgled prijeteće, neobjašnjivo, nepoznato. Za nekoga to mogu doslovno biti zmijske koje se ljudi obično boje i koje skrivene u travi mogu "pokazati zube" kada ih preplaše nepažljivi izletnici. Ipak, i zmijske su u prirodi potrebne zbog ekološke ravnoteže, jer sprječavaju pretjerano razmnožavanje glodavaca.

5.9. Trokut

Trokut od poslaganog i nasipanog kamenja, dimenzija 245 x 280 cm (sl. 69), svojim vrhovima usmjerava izletnike prema pašnjaku Sapaćici i Poklonu (ulazu br. 1), prema Stražici (ulazu br. 2) i prema odmorištu na Malom vidikovcu gdje se nalazi i "Glagoljička stijena" (sl. 71). Ako se pažljivije pogleda, na samom trokutu, kao i na okolnom rasutom kamenju, daju se uočiti spiralni fosili planktonskih foraminifera, vrste morskih praživotinja koje imaju vapnenačku ljušturu (sl. 80). Ljušture uginulih foraminifera gomilaju se na dnu oceana stvarajući debele naslage vapnenca koji se kasnijim tektonskim procesima izdižu iz mora i postaju dijelovima planine.

Sl. 69. Trokut – pogled s glavne staze prema maloj "Glagoljičkoj stijeni" i odmorištu s klupom na Malom vidikovcu.

Ovaj mali geoglif je napravljen, poput "Kamene gomile" s krakovima na četvrtoj točki staze, također u svrhu usmjeravanja posjetitelja, kao putokaz, ali bez natpisa i boja. Staza prolazi uz svaku stranu trokuta i tako tvori tri smjera (dva smjera su glavni put staze, a treći smjer ide do klupe, "Glagoljičke stijene" i Malog vidikovca). Posjetitelji koji dođu na ovo mjesto prema njemu osjećaju neku privlačnost te žele stati baš u sredinu trokuta i tu se fotografirati da bi zabilježili taj trenutak.

Istostranični trokut simbolizira idealne "božanske proporcije" (sl. 70), dok bi čovjeka predstavljao pravokutni trokut, koji nastaje dijeljenjem jednakostraničnog trokuta.

Pravokutni je trokut po Platonovom mišljenju simbol zemlje, kod kojega se izgubila prvobitna ravnoteža idealnih proporcija istostraničnog trokuta (Chevalier, 2006., str. 635).

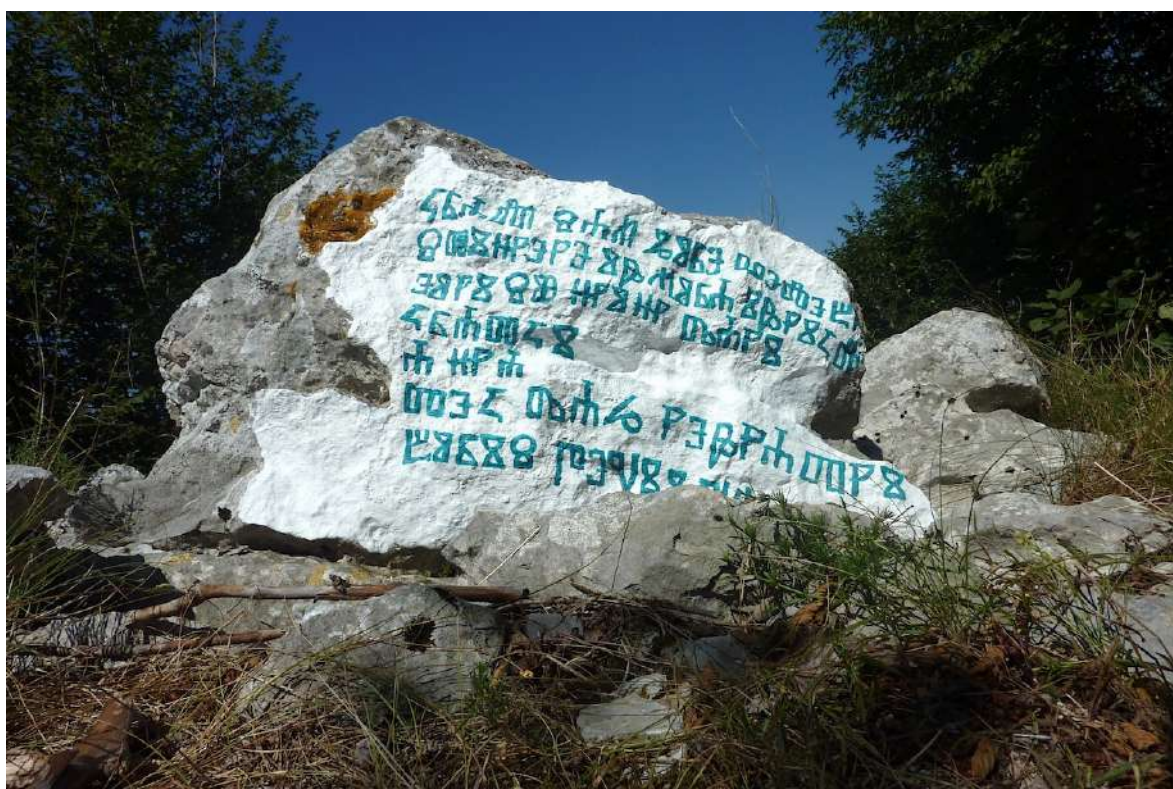
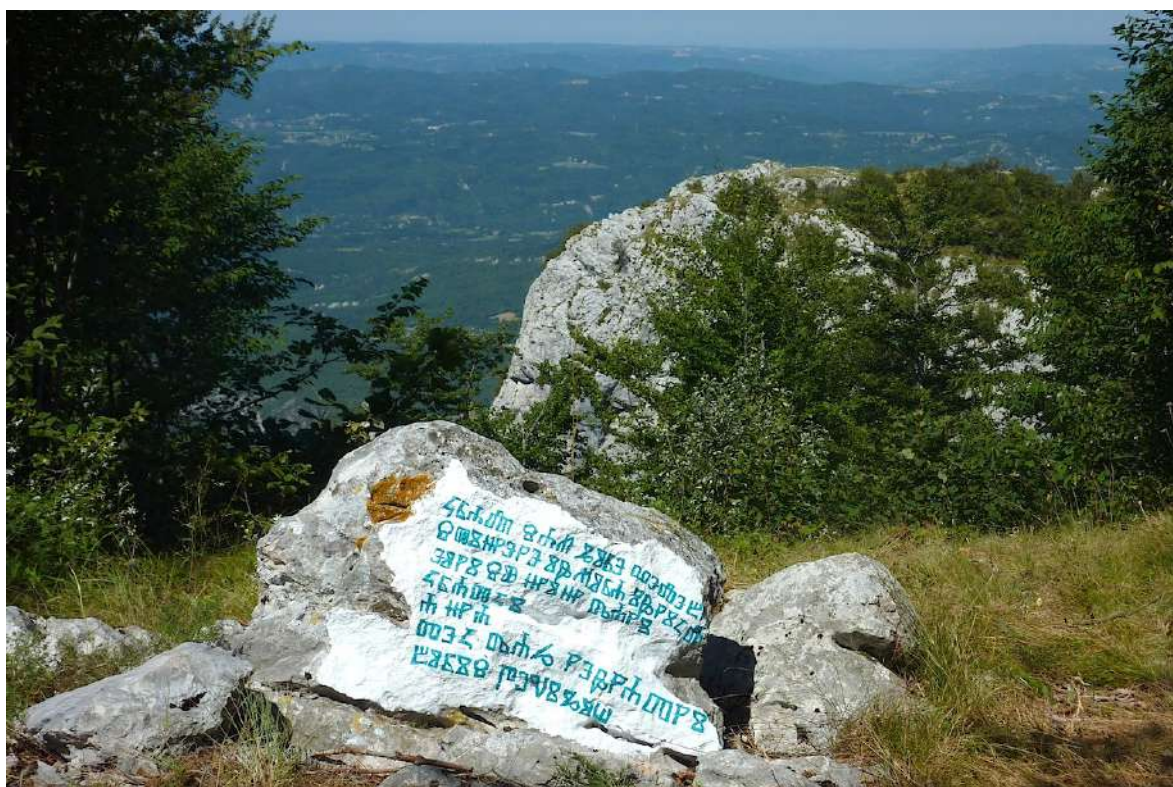
Sl. 70. Trokut – simbol savršene ravnoteže.

Dimenzije kamenog trokuta: 245 x 280 cm

Na ovom dijelu land art staze, s Malog vidikovca, pruža se pogled na Gavranov greben i Istru. Dolje u Istri nalaze se gradići Roč i Hum, a između njih prolazi Aleja glagoljaša, umjetnički spomen na glagoljašku povijest ovih krajeva. Iz tog razloga sam na malenoj stijeni nasuprot klupe upravo na glagoljici napisao stihove iz jedne moje pjesme koja odaje počast planini u svjetlu njene geološke povijesti (sl. 71):

*"Kralj sam gore velebne,
stijene iz mora iznikle,
eoni su joj dani kratki,
a ja tek dah neznatni."*¹⁹

¹⁹ PECIGOŠ, Boris: Zbirka poezije "Putovanje" (pjesma "Kraljevstvo gora"). Zagreb: Atelier Hayat, 2011. URL: <http://www.boris-pecigos.com/2011/12/21/putovanje/>.

Sl. 71. Glagoljička stijena na Malom vidikovcu s pogledom na Istru.

Dimenzije glagoljičkog natpisa: 40 x 60 cm

5.10. Labirint

Ovaj geoglif promjera 11 m je u formi labirinta (sl. 72), a nalazi se na jednoj livadi i usmjerava posjetitelje da ostanu na pravom putu na mjestu gdje staza oštro skreće, jer u blizini nije bilo drveća za postavljanje markacija. Labirint ima dva ulaza/izlaza i staza prolazi *kroz* labirint koji se ne može zaobići. Napravljen je tako da staza ulazi u labirint na jednoj strani, a izlazi s druge strane (ili obratno, ovisno o smjeru obilaska staze). Samim time posjetitelj promatra ovaj umjetnički rad iz više perspektiva – iz vanjske dok se približava labirintu, a potom ulazi u njega, *ulazi u samo umjetničko djelo i postaje dijelom njega* te ga promatra iznutra prema van.

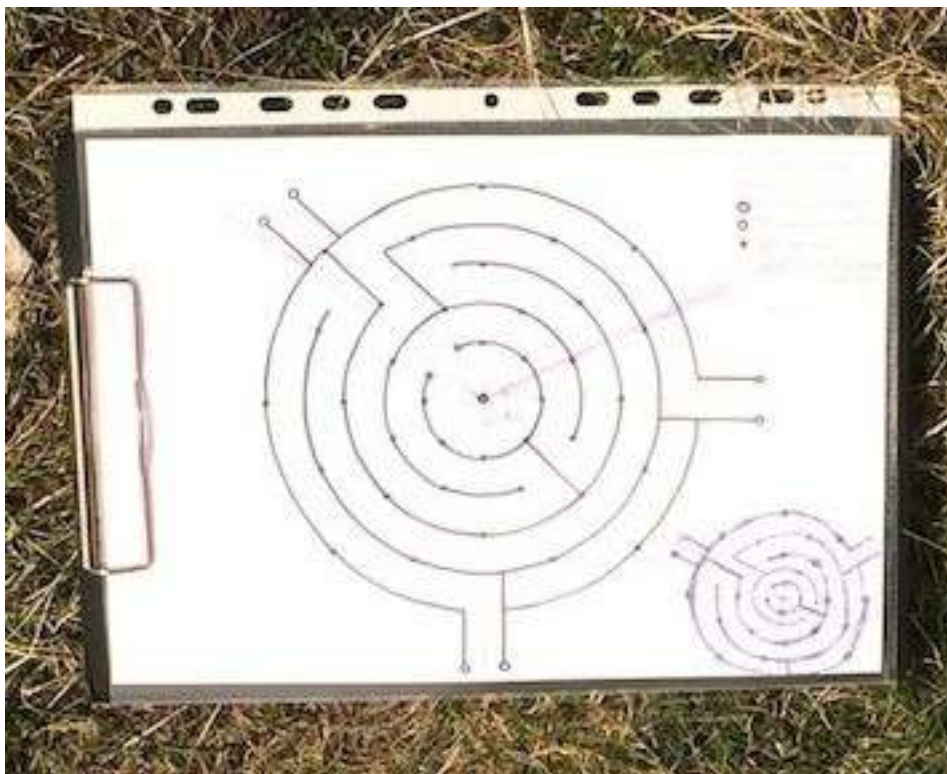
Sl. 72. Labirint u formi geoglifa.

Dimenzije: $\varnothing = 11$ m (+ krakovi tri ulaza: $d = 1$ m)

Ovo je labirint koji se pojavljuje i na logotipu staze (sl. 35), na putokazima (sl. 77, 109 i 110), na prvoj točki "Travnati vršak" u središtu kamene ploče (sl. 38) i u središtu viseće mandale (sl. 41), a prisutan je i u sredini otisaka dlanova koji pozivaju na kontakt na drugim radovima na land art stazi (sl. 46, 51 i 83), samo što je ovdje sada u formi geoglifa.

Ovaj labirint je moja tvorevina od prije pet godina, kao što sam već objasnio u uvodnom dijelu 5. poglavlja, a za ovu lokaciju je dodatno proširen te nije potpuno isti kao labirinti naslikani na dlanovima. U formi geoglifa ima još jedan vanjski prsten, tj. stazu. Radi ravnoteže dodan mu je i treći ulaz koji je zapravo "slijepi", tako da se sva tri ulaza/izlaza međusobno nalaze pod kutem od 120° (sl. 73 i 76). Taj "slijepi" krak nema funkciju

ulaza/izlaza, ali tvori simetričnu ravnotežu konstrukcije te usmjerava na ogranak staze do Gornjeg vidikovca gdje se s visoke litice pruža širok pogled na Istru, geomorfološki spomenik prirode kanjon Velu dragu te glavni masiv Učke.

Sl. 73. Skica labirinta za formu geoglifa na kojoj je vidljiv dodatni vanjski prsten i "slijepi" krak. Situacija na terenu je zahtijevala korekciju prvotne skice pa se zato u donjem desnom kutu nalazi brzinski nacrtana korigirana skica.

Labirinti su složene forme putanja koje vode do središta i nazad (na engleskom *labyrinth*) ili pak razgranate mreže koje traže snalažljivost i orijentaciju da bi se pronašao izlaz (na engleskom *maze*). Kruženje vijugavim stazama labirinta prema njegovu središtu predstavlja traganje za odgovorima i putovanje u unutrašnji svijet, u središte duše. Dolazak u središte labirinta simbolizira kontakt s božanskim i sa svojim unutarnjim Ja te stjecanje spoznaje ili uvida. Potom slijedi povratak iz labirinta u vanjski svijet sa svrhom realizacije stečenih uvida.

Općenito, labirint ima i zaštitničku funkciju zbog opetovanog ponavljanja njegovih prstenova (zidova) što u simboličkom smislu predstavlja zaštitu svetih tajni koje se nalaze u središtu labirinta od onih koji bi ih mogli zlorabiti, od neposvećenih tragalaca koji nisu prošli inicijacijska iskušenja kako bi zaslužili pristup skrivenim znanjima. To je zamjetljivo na posjetiteljima koji prolaze kroz labirint – neki samo prođu kroz njega bez osvrtnja, drugi uživaju u prolasku i zamršenosti njegove forme te dolaze do središnjeg

oslikanog kamena koji ih svojim likovnim prikazom i položajem u samom centru poziva da ga dotaknu (sl. 74), a treći pak prolaze labirintom u dubljem meditativnom stanju.

Sl. 74. Središte labirinta.

U psihološkom smislu, labirint vodi u središte bića, najskriveniji dio čovjekove duše u dubinama nesvjesnog, gdje mogu biti skrivena unutarnja bogatstva i vitalne psihičke moći, ali i naši "demoni", "čudovišta", poput mitskog Minotaura, polučovjeka, polubika, koji simbolizira potisnute destruktivne nagone, s kojima se junak Tezej morao izboriti, uz pomoć više svijesti – niti vodilje, odnosno klupka vune koje je Tezeju dala Arijadna, da se ne izgubi u hodnicima labirinta.

Središnji kamen labirinta je na vrhu djelomično oslikan (sl. 75). Podloga je zelena i plava – simbol je to prirode (zemlje) i neba, simbol vanjskog, pojavnog, materijalnog i unutarnjeg, nevidljivog, duhovnog. Na podlozi je naslikan zlatni dlan, ovaj put bez labirinta u sredini dlana, jer se ovdje događa inverzija – sâm dlan se nalazi u središtu labirinta. Dlan poziva na kontakt sa središnjim kamenom što u psihološkom smislu predstavlja zahvaćanje u svoju suštinu. Dlan simbolizira djelatnu moć čovjekovih ruku u prirodi, koje stvaraju obilje za ljudsku zajednicu kroz finu mrežu međudnosa, što je predstavljeno isprepletenim srebrnim linijama koje prate teksturu stijene pa su zato razlomljene, valovite ili nepravilne, sijeku se međusobno pod raznim kutevima i tvore oblik nepravilne mreže.

Sl. 75. Labirint – središnji kamen koji je na vrhu djelomično oslikan.

Sl. 76. Labirint – vizura od "slijepog" kraka.

5.11. Kameno igralište

Tik do glavne staze nalazi se ova *interaktivna točka* koja poziva posjetitelje da se i sami uključe u land art. S obzirom na obilan izvor lomljenog kamenja na površini od oko 150 m², želio sam potaknuti izletnike da se i sami poigraju s gradnjom land arta – stupa, gomile, piramide, kruga, spirale ili nekog drugog oblika po želji. To je izvrstan način da potaknu vlastitu kreativnost te da se pridruže svojevrsnom *land art happeningu* na otvorenom. Happening (eng. događaj ili zbivanje) je jedan oblik akcijske umjetnosti nastao šezdesetih godina 20. stoljeća, u kojoj sam čin stvaranja postaje jednako važan kao i stvoreno djelo te umjetnik u svoj stvaralački proces može uključiti i publiku u grupnoj interakciji. Putem traženja, uzimanja i slaganja kamenja ostvaruje se i direktan taktilan kontakt s prirodom, što je glavna tema ovog umjetničko-ekološkog projekta.

Sl. 77. Kameno igralište – putokaz koji poziva posjetitelje da se uključe, ujedno im dajući ideju kako to mogu učiniti (crtež stupa od kamenja).

Moj rad na ovoj lokaciji je oslikani putokaz s crtežima kamenih stupića na obje strane putokaza (sl. 77). Na jednoj strani crtež stupića ima sedam kamenja, a na drugoj osam, zbog simbolike brojeva sedam i osam, koju sam već objasnio kod točaka "Travnati vršak" i "Vilinsko sijelo". Napravio sam i jedan inicijalni stup od naslaganog kamenja kao primjer za ostale.

Na ovoj točki sam htio da se na posjetitelje prenese barem djelić moje kreativne energije koja se izražavala na ostalim točkama. Nakon par mjeseci to je rezultiralo mnoštvom kamenih stupića, gomilica, spirala, lukova, konstrukcija sa suhim granama i drugih oblika, što fotografije teško mogu predočiti. U samo pola godine od otvorenja land art staze na ovoj lokaciji se nalazilo najmanje 60-ak radova land arta koje su za sobom ostavili posjetitelji. Ova točka možda nije moj umjetnički rad u strogom smislu riječi, ali je rezultat moje kreativne energije i namjere, koja je onda potaknula druge na stvaranje i na davanje svojeg doprinosa ovom mjestu i cijeloj stazi (sl. 78).

Sl. 78. Kamenno igralište – dio radova land arta koje su napravili posjetitelji.

Također, nakon prethodne točke "Labirint", koji u simboličkom smislu predstavlja meditativnu točku za dublji susret s vlastitim bićem i njegovom slojevitosti, izlaskom iz labirinta dolazi se do ove točke, koja predstavlja mjesto za odmor i spontano stvaranje, čiji se rezultat ne može ni planirati, niti predvidjeti, nego u njemu samo treba uživati kroz igru.

5.12. Spiralni geoglif

Spiralni geoglifi nisu novost. Javljaju se npr. u repu drevnog geoglifa majmuna u pustinji Nazca u Peruu (sl. 24), te kod zmijolikog humka u SAD-u (sl. 23). Recentni primjeri među umjetnicima land arta su spiralni geoglifi Roberta Smithsona (sl. 2), Andrewa Rogersa, Richarda Longa, Strijdoma van der Merwea, kod nas Borisa Demura, i brojnih drugih. To ne čudi s obzirom na univerzalnost simbola spirale, njenu pojavnost u prirodi i njeno psihološko i duhovno značenje (vidi objašnjenje spirale u poglavlju 5.1. Travnati vršak).

Sl. 79. Spiralni geoglif na ogranku staze do Donjeg vidikovca.

Ovaj moj geoglif u formi spirale promjera 13,5 m (sl. 79), napravljen je po uzoru na presjek spiralnih ljuštura fosilnih foraminifera numulita (sl. 80), koje je moguće pronaći u obližnjem rasutom kamenju na ovom lijepom stjenovitom vidikovcu (Donjem vidikovcu) s pogledima na vršni greben Učke, litice Stražice, kanjon Velu dragu i Istru. Učka i Ćićarija su građene od stijene vapnenca, koja je nastajala dugotrajnim taloženjem vapnenačkih skeleta planktonskih organizama u ondašnjem oceanu Tethys, u razdoblju krede od prije 140 milijuna godina, pa sve do sredine tercijara, prije 30 milijuna godina. Sudaranje Afričke i Europske ploče uzdiglo je Alpe i Dinaride, čiji su sastavni dio Učka i Ćićarija. Zato danas na ovome mjestu, na visini preko 900 m nad morem, možemo pronaći ostatke organizama koji su nekada živjeli u dubokom moru.

Sl. 80. Fosil foraminifere promjera 38 mm koji je poslužio kao model za ovaj geoglif (vidljivi su tanki septumi unutar spirale).

Ovdje je riječ o spirali kroz koju se može hodati do središta i nazad (sl. 82), kao da se radi o još jednom labirintu koji simbolizira postepeni, ciklički razvoj, baš kao što i foraminifere postepeno nadograđuju svoje ljuštore i rastu iznutra prema van. Šiljci od kamenja unutar staze aludiraju na septume (pregrade) unutar spiralnih zavoja ljušturica. Zavoje geoglifa nisam želio u potpunosti pregraditi sa "septumima" jer bi to otežalo hodanje do središta, pa sam samo napravio ritmičnu naznaku pregrada u obliku tih šiljaka (sl. 81).

Sl. 81. Spiralni geoglif – vidljivi su šiljci od kamenja koji tvore pravilan ritam.

Sl. 82. Spiralni geoglif i Učka (posjetitelji rado hodaju kroz spiralu do središta i nazad).

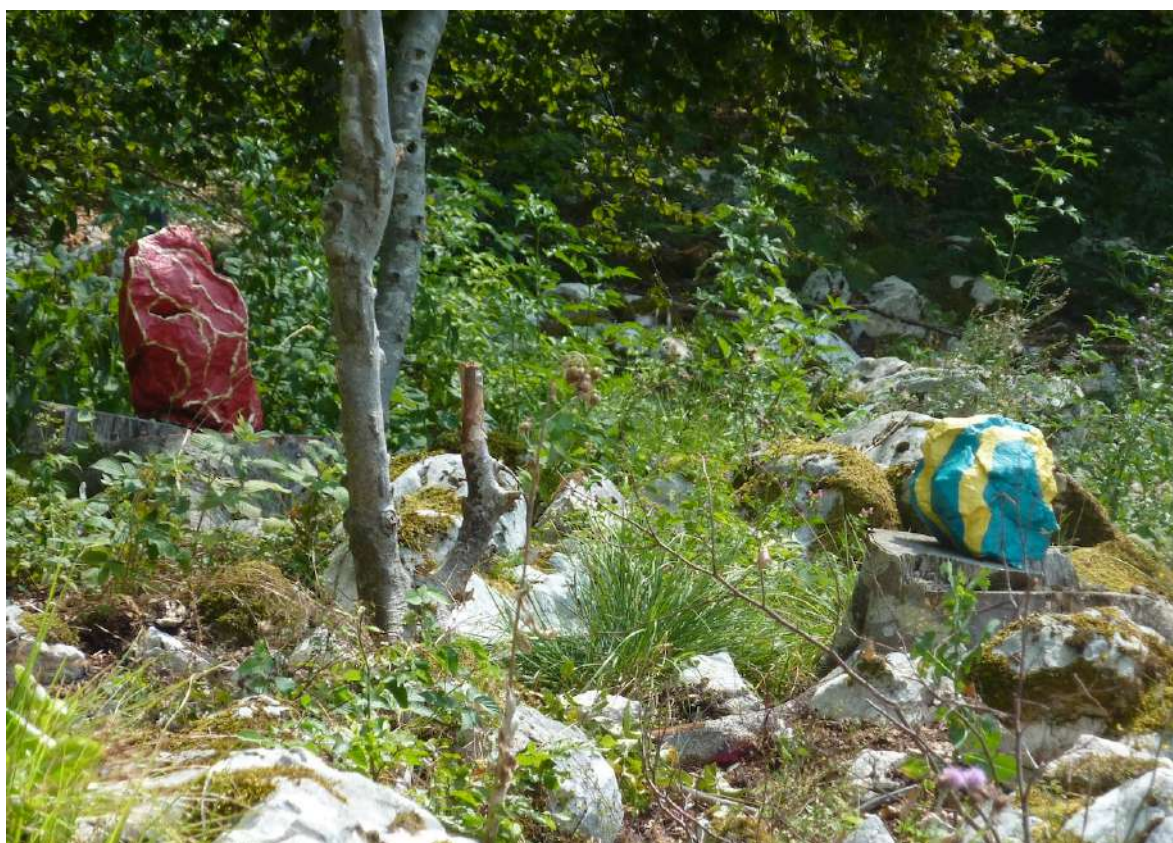
U središtu "Spiralnog geoglifa" je kamen oslikan u plavo, kao simbol mora u kojem su foraminifere nekada živjele, a zlatni otisak dlana s labirintom u sredini, kao i na drugim radovima, opet poziva na kontakt (sl. 83). Zlatnu boju sam na mnogim mjestima koristio da bih dočarao simboliku nečeg plemenitog, dubokog, duhovnog i trajnog.

Sl. 83. Spiralni geoglif – središnji kamen je oslikan i poziva na kontakt.

5.13. Kamena šuma

Na jednom mjestu uz stazu, gdje je šuma u potpunosti iskrčena, ostali su samo tužni panjevi kao podsjetnik na snažna stabla koja su nekada ovdje rasla i pružala dom mnogim šumskim bićima. Instalacije land arta na ovom mjestu predstavljaju izravan umjetnički podsjetnik na štetu koja nastaje zbog nerazborite i pretjerane sječe stabala. Na osam panjeva nalazi se oslikano kamenje koje predstavlja "dušu nestalog drveća", ali i "sjeme novog života" koji niče iz razvalina ljudskog djelovanja (sl. 84 – sl. 90). Time sam želio ukazati na regenerativnu moć prirode i njenu neuništivost.

Sl. 84. Kamena šuma – oslikano kamenje "Kristina" (lijevo) i "Boris III" (desno).

Ovaj rad izveo sam u suradnji sa svoja četiri prijatelja koji su oslikavali kamenje prema mojim uputama. Na panjeve smo postavili kamenje koje je podsjećalo na jaja – prikladan simbol sjemena novog života koji će se u budućnosti ovdje ponovo razviti. Osam "jaja" nosi simboliku broja osam, vezanu za poruku koju sam htio prenijeti (znak beskonačnosti, reciklirajući tok energije, ciklusi koji se ponavljaju, rast sa svakim novim ciklusom, kozmička ravnoteža, ekspanzija, napredovanje, ekspresija i sl.).

Kamenje sam rasporedio tako da međusobno tvori skladnu i uravnoteženu cjelinu. Na žalost, bilo je nemoguće fotografijom obuhvatiti sve radove i cjelovitu kompoziciju, tako da ovdje prikazujem samo njene dijelove.

Sl. 85. Kamena šuma – oslikano kamenje "Boris I" (lijevo) i "Kruno" (desno).

Tražio sam od učesnika da koriste jarke boje kako bi se kamenje isticalo u okolišu i kako bi svojom pojavom uljepšalo i estetski "podiglo" ovu pustoš. Uvjet je bio da na pojedinom kamenu upotrijebe najviše tri različite boje, po mogućnosti u nekom skladnom kontrastu te da manira bude isključivo apstraktna (neki su htjeli crtati cvjetice i leptire, što, naravno, nisam dozvolio). Prije početka radova smo izveli zajedničku meditaciju, u duhu nekih praksi na art-terapijama, kako bismo se međusobno uskladili, a krajnji rezultat pokazuje da su nastali radovi likovno prilično ujednačeni, gotovo kao da sam ih sve sam naslikao.

Sl. 86. Kamena šuma – oslikano kamenje "Boris III" (lijevo) i "Boris II" (desno).

Alen Karuza je upotrijebio samo crnu boju, a potom je slijedeći teksturu kamena ocrtao isprekidane linije po rubovima i pukotinama, zlatnom bojom na kamenu I, a srebrnom na kamenu II. Ova dva kamena su postavljena na panjeve uz stazu, na početak i kraj cijele kompozicije te je time obrubljaju kao jedino kamenje koje je oslikano ne-bojom, tj. crnom (sl. 87). Dimenzije kamena "Alen I" su 38 x 46 x 50 cm, a "Alen II" je 40 x 26 x 15 cm.

Sl. 87. Kamena šuma – oslikano kamenje "Alen I" (lijevo) i "Alen II" (desno).

Sl. 88. Kamena šuma – oslikano kamenje "Boris I" (lijevo) i "Kruno" (desno).

Moj prvi kamen leži na panju koji je najudaljeniji od staze pa sam radi uočljivosti želio upotrijebiti jarke i tople boje žutu i narančastu. Prateći teksturu kamena, dvije vanjske trećine su oslikane narančastom bojom, a središnji dio je žut. Iako narančasta zauzima veću površinu, žuta ima veću količinu svjetla u sebi, tako da je postignut dojam ravnoteže (sl. 85 i 88). Dimenzije kamena "Boris I" su 37 x 64 x 45 cm.

Tik do mog kamena, ali bliže stazi, Kruno Nerić je oslikavao svoj kamen u bojama kontrastnima bojama na mom kamenu, plavom kao komplementarni par narančastoj te zelenom kao toplo-hladni par žutoj (sl. 85). Plava boja dominira, a zelena je prisutna u manjim nepravilnim ploham (sl. 88). Dimenzije kamena "Kruno" su 30 x 30 x 49 cm.

Sl. 89. Kamena šuma – oslikano kamenje "Boris II" (lijevo) i "Boris III" (desno).

Moj drugi kamen je dominantno zelene boje, a točke u boji breskve su raspoređene po kamenu u pravilnom ritmu (sl. 86 i 89). Dimenzije kamena "Boris II" su 58 x 38 x 41 cm.

Moj treći kamen je dominantno tirkizne boje, a kao kontrast ga presjecaju tri uske pruge oker-žute boje, koje prate teksturu kamena (sl. 86 i 89). Budući da se nalazi u blizini Kristininog kamena crvene boje, s tirkiznom sam želio ostvariti uzajamni kontrast (sl. 84). Dimenzije kamena "Boris III" su 27 x 40 x 29 cm.

Sl. 90. Kamena šuma – oslikano kamenje "Kristina" (lijevo) i "Maja" (desno).

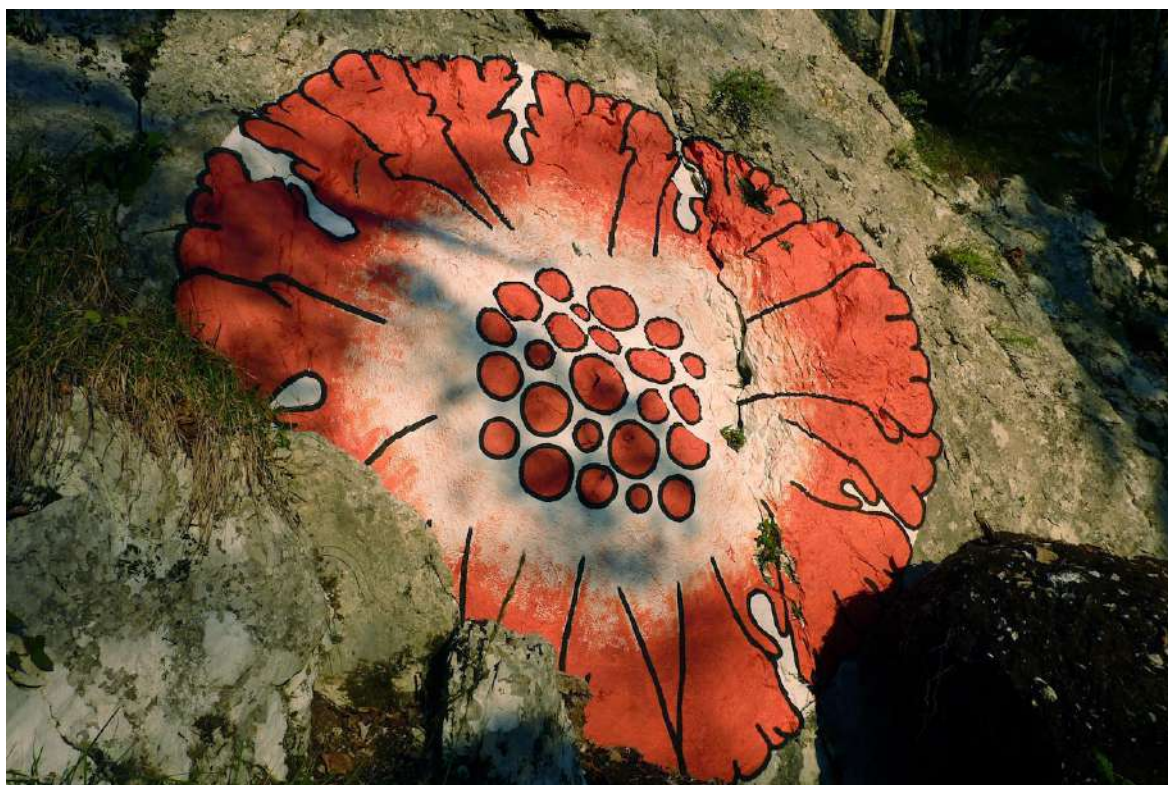
Kristina Pajnić je radila monokromni kamen u tamnocrvenoj boji. Nalazi se na panju odmah uz stazu, kraj mladog stabla s gustom zelenom krošnjom u obliku kišobrana, koja se nadvila nad kamen stvarajući vrlo zanimljivu kompoziciju kao spoj umjetničkog rada i žive prirode, ujedno ostvarujući i komplementarni kontrast crveno-zeleno. Kristina je prateći teksturu kamena ocrtała nepravilne tanke linije u zlatnoj boji, time doprinoseći razigranosti i toplini dojma kojim ovaj kamen zrači (sl. 84 i 90). Dimenzije kamena "Kristina" su 46 x 52 x 29 cm.

Maja Tomašić je za svoj kamen, koji se nalazi također na panju odmah uz stazu, odabrala tri boje – lavanda ljubičastu, crvenosmeđu i srebrnu. S njima je ostvarila razigranu kompoziciju različito obojanih ploha koje ulaze jedna u drugu (sl. 90). Poslužila se i tehnikom "suhog kista" (*dry brush*) kako bi na mjestima ublažila kontraste između pojedinih ploha. Dimenzije kamena "Maja" su 45 x 39 x 36 cm.

Želim napomenuti da nitko od njih četvero nema likovnu naobrazbu i da ne slikaju niti se bave nekom drugom umjetničkom aktivnošću (osim Maje koja radi dekupaž). Radovi na ovoj točki pokazuju da je moguće otvoriti kreativni kanal i uskladiti se s grupom i voditeljem, kad za to postoje uvjeti poput osobne volje, motivacije, meditativne pripreme i poticajnog okoliša (prirode).

5.14. Stijenska slikarija na litici

Tema ove velike stijenske slikarije (petroglifa) dimezija 300 x 300 cm jesu lišajevi, njihova raznolikost i važnost za ekosustav. Slikarija se uočava već s glavne staze (sl. 93), no može joj se prići bliže kratkim ogrankom staze, dotaknuti je i uživati u njoj i okolnoj prirodi pod samom liticom Stražice (sl. 91). Lišajevi su izuzetno osjetljivi na ljudsko djelovanje, poput onečišćenja ili sječe šuma. Zbog nestajanja staništa, promjene mikroklimatskih uvjeta i onečišćenja zraka, postali su ugroženi.

Sl. 91. Stijenska slikarija na litici Stražice.

Slikarija je inspirirana tipom lišajeva koji su crvenkastosmeđe boje, imaju listaste krajeve (kao salata), a u sredini su kružna plodna tijela (apoteciji). Rad simbolizira rađanje života na škrtom tlu, jer su lišajevi pioniri vegetacije koji prvi nastanjuju nova područja. Široki prsten crvenkasto-narančaste boje oko bjeličastog područja predstavlja regenerirajući upliv sunčeve svjetlosti, toplinu i širenje. To je posebno izraženo u poslijepodnevnim satima kada već zalazeće Sunce svojom toplom svjetlošću obasja ovu stijenu, a slikarija kao da zaplamti (sl. 91).

Kompleksan organski oblik lišaja sam stilizirao, crnom linijom sam naglasio vanjske konture i obrise krugova u središtu, a bijelu plohu u središnjem dijelu kompozicije sam

"omekšao" tehnikom "suhog kista" (*dry brush*) gdje sam s narančastom bojom koja je zaostala na već poluosušenom kistu povlačio lagane poteze preko bijele pozadine te time dobio efekt sitnozrnitosti i nježnije prijelaze između narančaste i bijele plohe.

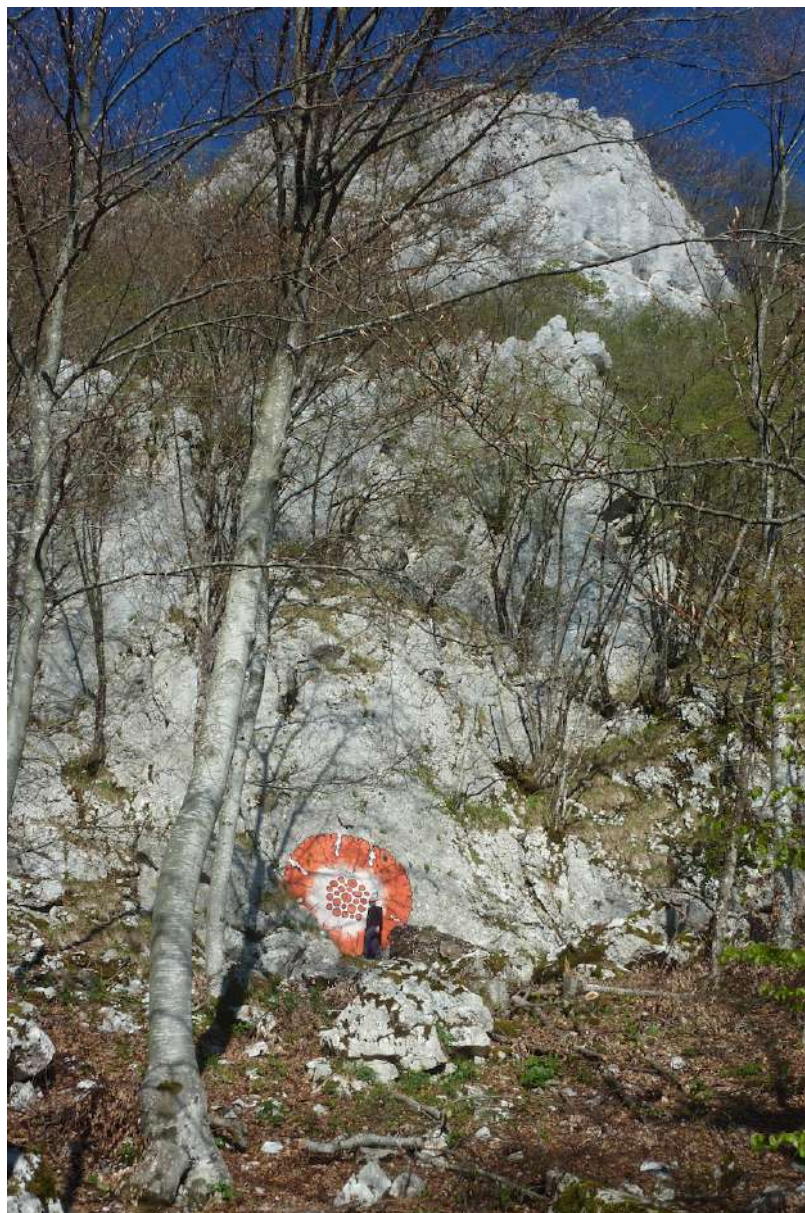

Sl. 92. Stijenska slikarija na litici – odnos veličina.

Dimenzije: 300 x 300 cm

Ovo je najveća stijenska slikarija na ovoj land art stazi (sl. 92). "Otisci dlanova" su doduše široki 11,5 m, ali su razlomljeni u više manjih ploha kamenog izdanka, dok je ova slikarija na jednoj homogenoj plohi. Nalazi se na okomitom zidu visoke litice Stražice, koji je udaljen od glavne staze oko 30 m. Slikarija se vrlo dobro vidi s glavne staze, jer sam tražio idealan položaj da je ne zaklanja drveće (sl. 93).

Sveukupni dojam je različit promatra li se slikarija s glavne staze ili joj se priđe bliže. Sa staze se uočavaju kružni oblik koji podsjeća na cvijet, simetričnost kompozicije i centralna ravnoteža. No, crni obrisi odaju dojam tanke linije, a središnje kružne plohe se doimaju kao točke. S približavanjem točke prestaju biti točke i postaju kružne narančaste plohe obrubljene debljom crnom linijom.

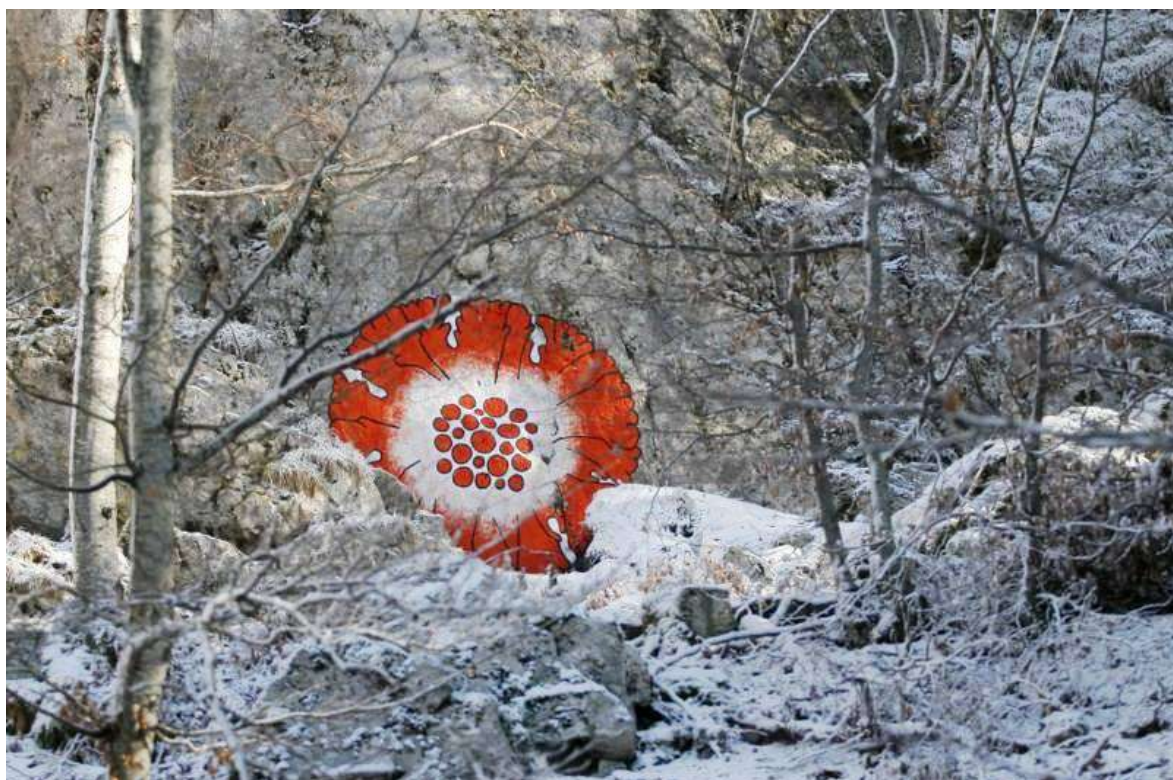
Sl. 93. Stijenska slikarija na litici – vizura s glavne staze u doba kada su stabla još bez lišća pa se litica Stražice vidi u cijelosti. Ispred slikarije stoji osoba visine 173 cm radi bolje predodžbe odnosa veličina čovjeka, slikarije i litice.

Detalji izbliza podsjećaju na drevne špiljske crteže koji su stvarani s crvenkastim zemljanim pigmentima, a konture su naglašavane s crnim linijama (sl. 94, usporedi sa sl. 27). Slikarija također podsjeća i na mandalu zbog svog kružnog oblika i radijalne simetrije.

Cjelokupni dojam ovisi o kutu i udaljenosti posmatranja, o osvjetljenju, a pogotovo o godišnjem dobu. Dok tijekom ljetne vegetacije dominira narančasto-zeleni kontrast, zimi se to mijenja u sasvim drugu vizuru (sl. 95).

Sl. 94. Stijenska slikarija na litici – sličnost sa špiljskim crtežima.

Sl. 95. Stijenska slikarija na litici – zimska vizura.

5.15. Mahovina I

Petroglif veličine 36 x 36 cm, naslikan na malenom kamenu nasuprot klupe za odmor koja se nalazi na glavnoj stazi, skreće pozornost na mahovinu koja je gusto obrasla gromade kamenja na siparu pod liticama Stražice. Inspiriran je intrigantnim oblicima sporangija mahovina (tobolaca sa sporama) i peristoma (usnih otvora tobolaca). Ovaj kružni petroglif je zapravo stilizirani peristom gledan odozgo u trenutku kad se otvorio i otkrio komoru sa sporama (sl. 96). Uočavaju se njegovi vanjski žutosmeđi "listići" koji su se rastvorili poput latica cvijeta. Središnja crna komora sa sporama predložena žutim točkama, djelomično je zaštićena bijelim "listićima", koji su zapravo ostaci spojnog tkiva vanjskih "listića".

Sl. 96. Petroglif "Mahovina I".

Dimenzije petroglifa: 36 x 36 cm

Ova stijenska slikarija je zbog zrakasto raspoređenih vanjskih "listića" žutosmečkaste boje ujedno aluzija na sunce koje obasjava ovo područje tek u poslijepodnevnim satima, kada i sam petroglif "zasja" i dolazi do punog izražaja obasjan toplim sunčevim zrakama.

Aluzija je to i na oblik mandale, čime sam ovom radu dao i duhovnu dimenziju. Kružni oblik, radijalna simetrija motiva, 16 pravilno raspoređenih vanjskih "zraka", središte koje

sadržava "sjeme" u tamnom, mračnom okrilju koje simbolizira skrivenost i misteriju unutrašnjeg i duhovnog svijeta te bijeli unutrašnji "listići" koji zakriljuju središte i time ga dodatno štite, sve su to duhovni simboli karakteristični za mandale. Zanimljivo je kako je ovaj motiv proizašao iz same prirode, iz usnih otvora tobolaca mahovine, a u sebi sadrži ovakvo drevno duhovno poimanje svijeta predloženo mandalama.

Sl. 97. Petroglif "Mahovina I" – kontekst mahovine kao dio šire slike.

Ovaj rad predstavlja *site specific art*, jer dolazi do izražaja tek u kontekstu mahovine u pozadini (sl. 97). Ne mogu se zanemariti kontekst i okolna priroda. Ovaj petroglif je malih dimenzija i dio "slike" čini upravo ta mahovina na kamenju u pozadini na padini sipara, što je vidljivo na fotografijama. Iz tog razloga sam od uprave Parka prirode Učka tražio da se na ovom mjestu postavi klupa kako bi posjetitelj, dok sjedi i odmara, promatrao petroglif i cijeli njegov kontekst (sl. 98).

Inače, rašireno je pogrešno uvjerenje da mahovina raste samo na sjevernoj strani stabala ili kamenja te da se po njoj može odrediti sjever. Mahovina raste u sjenovitim i vlažnim predjelima, bez obzira na orijentaciju staništa. Ovaj predio, primjerice, okrenut je prema zapadu, a mahovina prekriva gotovo sve kamenje.

Sl. 98. Petroglif "Mahovina I" – klupa, oslikana stijena i sipar obrastao u mahovinu zajedno čine *site specific art*.

5.16. Mahovina II

Mozaično oslikana stijena veličine 290 x 450 cm, djelomično prekrivena mahovinom, također za temu ima mahovinu. Nalazi se na glavnoj stazi samo 20-ak metara dalje od "Mahovine I". Na monokromno oslikanim ploham fragmentirane stijene nacrtani su peristomi (usni otvori tobolaca) gledani odozgo. U ovom slučaju su izrazito stilizirani, a kružni oblici opet aludiraju na mandale. No, postoje i stilizirani crteži tobolaca gledanih iz profila, koji izgledaju kao travke ili neotvoreni cvjetovi na stapkama. Kod ove slikarije želio sam i bojama i veličinom kompozicije postići uočljivost i šarenilo (sl. 99), za razliku od petroglifa "Mahovina I" koji posjetiteljima lako promakne ukoliko nisu pažljivi promatrači ili ako ne sjednu na klupu nasuprot njemu radi odmora, pa tada uoče petroglif ravno ispred sebe.

Sl. 99. Stijenska slikarija "Mahovina II" kako se vidi sa staze (bočno).

Kompozicija stijene se sastoji od dva dijela odijeljena uskim prolazom (sl. 100). Nastojao sam postići ravnotežu motiva tako da sam na oba dijela nanosio razičite boje na donekle istom nivou (visini od tla).

Sl. 100. Stijenska slikarija "Mahovina II" gledana iz šume prema stazi (vide se prolaz između dva dijela kompozicije i segmentiranost stijenske plohe).

Dimenzije cijele kompozicije: 290 x 450 cm

Boje za podlogu pojedinih segmenata sam birao po unutarnjem osjećaju, a u vezanosti sa životnim ciklusom mahovine. Dvije zelene nijanse dočaravaju boje nespolne faze razvoja mahovine, žuta pri vrhu kompozicije dočarava sunčevu svjetlost potrebnu za fotosintezu, zagasito crvena predstavlja zemlju, u ovim krajevima poznatu "crljenicu" crvenkaste boje, a plave nijanse aludiraju na podzemne vode i vlagu koja je mahovini potrebna za rast, a posebno za razmnožavanje tijekom spolne faze životnog ciklusa mahovine.

Narančasta boja u središtu svake polovine stijenske kompozicije naizgled nema veze s mahovinom. No, tobolci mahovine u jednom trenutku postaju narančasto-smečkasti, ali to mogu vidjeti samo oni koji zastanu, pomiluju i pažljivo promotre mahovinu, jer su tobolci obično vrlo mali i diskretni. Iz tog razloga sam na narančaste plohe stavio otisak dlana s labirintom u sredini, kao poziv na približavanje i kontakt te na osvještavanje ljepote mahovine i njenog osebujnog životnog ciklusa.

I crteži peristoma i sporangija su nacrtani tankim linijama i točkama u diskretnoj zlatnoj boji, kako bi se uočili tek kad se osoba potpuno približi ovoj slikariji, baš kao što će detalje žive mahovine uočiti tek kad je promotri iz velike blizine (sl. 101).

Na lijevoj strani je otisak lijevog dlana, a na desnoj strani je desni dlan. Budući da su udaljeni jedan od drugoga, posjetitelj ih ne može istovremeno dotaknuti, već mora malo "ući" u ovaj rad kako bi ostvario kontakt. Time postaje dijelom kompozicije, pogotovo jer je lijevi dio stijene uvučen u odnosu na desnu stranu koja je odmah uz stazu.

Lijeva i desna strana ove stijenske kompozicije može označavati žensku i mušku jedinku u spolnoj fazi razvoja mahovine, a u prenesenom smislu žensku i mušku stranu čovjekove psihe, koje bi trebale biti u ravnoteži i "u spoju" ne bi li čovjek bio psihički zdrav i stabilan pojedinac. Kako se kod mahovine razmnožavanje u spolnoj fazi između jedinki različitog spola odvija putem vode, tako se i kod čovjeka psihičko sjedinjenje "animusa" i "anime" odvija na razini emocija, koje su u ezoteriji predstavljene elementom vode.

Sl. 101. Stijenska slikarija "Mahovina II" – neki detalji.

5.17. Monolit s motivom spirale I

Tema dvije slikarije koje se nalaze na monolitima na 17. i 18. točki je spirala kao osnovna forma prirode koja se pojavljuje od mikrokozmosa do makrokozmosa. Spiralna forma prisutna je, primjerice, u DNK-u, u ljušturicama mikroskopskih organizama koje grade vapnenačke stijene brojnih planinskih masiva, u puževim kućicama, u zavijutku mladog lišća paprati i drugog bilja, u vodenim vrtlozima i velikim atmosferskim ciklonama te u obliku galaksija.

Sl. 102. Monolit s motivom spirale I.

Dimenzije: 155 x 195 cm

Prvi monolit se nalazi uz samu stazu i formom spirale aludira na gradivne elemente stijena Učke i Čićarije – nevidljive spiralne mikrofosile, koje umjetnički rad na ovaj način čini vidljivima (sl. 102).

Četiri nepravilne valovite izdužene plohe boja su aluzija na geološke slojeve zemlje. Crvenkasta i smečkasta su tradicionalne boje zemlje. Crna boja predstavlja slojeve u kojima se stvara i akumulira nafta, koja nastaje iz ostataka organizama koji su geološkim procesima dospjeli u dubine Zemlje te su se pod visokim tlakom i temperaturom pretvorili

u "crno zlato". Žuta predstavlja svijetlije slojeve stijena koji se javljaju u određenim geološkim formacijama. Želio sam naglasiti kontrast žute i crne boje pa sam ih postavio jednu kraj druge, s tim da žuta dominira, a crna se "uvlači" između dva sloja poput klina. Vizualno "teža" tamnocrvenkasta ploha boje je na dnu kompozicije, a svijetlija i "lakša" smečkasta ploha na vrhu.

Spirala zauzima cijeli "okvir" slikarije i naslućuje se da izlazi iz njega i širi dalje u prostor. Time ona ne simbolizira samo neki pojedini primjerak spiralnog mikrofosila, već sveukupnost fosilne tvorbe stijena. Spirala je u bijeloj boji jer većina takvih fosila tvori bjeličaste stijene (npr. vapnence i krede). Središte spirale je u samom centru ovog monolita, što ostavlja dojam stabilne ravnoteže i harmonije, dok koncentrično ponavljanje zavijutaka spirale stvara pulsirajuću ritmičnost nasuprot tromom i stabilnijem ritmu horizontalno položenih slojeva "zemlje".

Na tu stijenu se može nasloniti jer je odmah uz put. Ovisno o visini osobe, sredina spirale dolazi negdje na područje srca, koje se u nekim tradicijama smatra središtem čovjeka. Zbog toga ovaj monolit ima i duhovnu simboliku centriranja u svom biću, fokusiranja energije prirode putem spirale u jednu žarišnu točku i potom njeno upijanje iz stijene posredstvom ove, opet "mandalaste" slikarije.

5.18. Monolit s motivom spirale II

Drugi monolit je malo uvučen u šumu, a sa spiralom obrađuje temu paprati. Nakon promišljanja stijenske slikarije, posjetiteljima se preporučuje da odu iza monolita na, od prirode stvoreno malo odmorište ili da se čak popnu na monolit i uživaju u drugačijoj perspektivi šume i ovog rada (sl. 104).

Sl. 103. Monolit s motivom spirale II.

Dimenzije: 250 x 180 cm

Na ovom radu sam sa osvježavajućom nijansom zelene boje dočarao stilizirni oblik spiralnih zavijutaka lišća mlade paprati. Pet stabljika tvore kompleksnu, isprepletenu formu, a same spirale sam varirao po veličini, orijentaciji i položaju, kako bih dobio skladnu, razigranu i dinamičnu kompoziciju. Pozadina je obojana u tamnije zeleno kako bih naglasio zelenilo koje se s proljećem budi u prirodi. Vanjski rub izdanaka paprati je obrubljen s bijelom linijom koja ističe konturu stabljike i spirale (sl. 103).

Pet spirala nosi simboliku broja pet, što je i simbol čovjeka, s dvije ruke, dvije noge i glavom.²⁰ Broj pet u ezoteriji predstavlja promjene (buđenje proljeća u prirodi), kretanje i rast (fizički, ali i duhovni rast), kontakt s fizičkim (pet osjetila, pet prstiju, pet elemenata, pentagram), simbol je sreće u Kineza, itd.

Sl. 104. Monolit s motivom spirale II – do slikarije se dolazi s boka tako da se vizura mijenja s prilaženjem.

I središta spirala, poput otisaka dlanova na drugim radovima, intuitivno zovu čovjeka da ih dotakne. Budući da je na slikariji pet spirala, posjetitelj se može igrati s kombinacijama spirala koje će istovremeno dodirnuti s oba dlana. Slikarija prikazuje paprat koja hranu i energiju za svoj rast crpi iz zemlje te je fokusira u središtu spirale gdje se odvija najveći razvoj novih stanica. Ovo simbolički predstavlja kontakt s energijama zemlje u njihovom žarištu u središtu spirala, pa tako posjetitelj može posredstvom ove slikarije, uz vizualnu i estetsku, imati i onu neopipljivu, duhovnu zadovoljštinu.

²⁰ Da Vincijev "Vitruvijski čovjek".

5.19. Stražar

Instalacija land arta visine 230 cm, napravljena od cjepanica akacije naslaganih između dva stabla bukve, nalazi se na usponu do vidikovca Kroga na Stražici (1 001 m/v). Stražica je dobila ime po nadzornim (stražarskim) postajama iz uskočko-mletačkog rata koji se vodio u 17. st. Ostaci u obliku suhozida i malih umjetno poravnanih proplanaka su vidljivi na više mjesta duž izduženog grebena. S vidikovca, kao i s ostalih stražarskih položaja na Stražici, pruža se pogled na zapadne obronke Učke, Istru i cestu koja je u ono vrijeme povezivala Kvarner i Istru preko prijevoja Poklona, a povezuje ih i danas.

Sl. 105. Stražar.

Instalacija u kontekstu ove lokacije ciljano podsjeća na stražara u uspravnom vojničkom stavu i širokih ramena, koji se sakrio među stablima. Vršna cjepanica predstavlja stražarevu glavu (sl. 105). Rad se nalazi na oštrom zavoju serpentinastog puteljka koji vodi do vidikovca pa se "Stražar" vidi već iz daljine iz oba pravca, i pri usponu i pri silasku.

Sl. 106. Stražar – detalj.

Cjepanice tvore trodimenzionalnu konstrukciju dimezija 230 x 43 x 30 cm. Sastavni dio ove skulpture land arta su i dva stabla bukve koja čine kontrast prema cjepanicama akacije (kontrasti materijala i boje, kontrast uspravno i izduženo naspram položeno i kratko, kontrast živo-mrtvo). Tekstura godova i različita debljina cjepanica doprinose razigranosti kompozicije (sl. 106).

5.20. Travnati plato

Na travnatom platou na izboju nad strmom padinom (na "balkonu") nalazi se jednostavni geoglif promjera 5,5 m s višeslojnom simbolikom kruga (kružnice) i središta (centra) (sl. 107). Land art u formi kruga od kamenja su stvarali brojni suvremeni umjetnici, primjerice Richard Long (sl. 5, 6 i 7), Andy Goldsworthy, Andrew Rogers, Mary Ellen Long (sl. 14), Tanya Preminger (sl. 16), i drugi. Krug je čest motiv i u primitivnim umjetnostima (sl. 21 i 28). Čista jednostavnost kruga opčinjava svojim savršenstvom.

Sl. 107. Travnati plato – kružni geoglif sa središnjim kamenom.

Crvenkasto kamenje ovog geoglifa tvori nježan kontrast prema zelenoj travi platoa, ali i prema središnjem kamenu sivkaste boje (sl. 108). Ovo je jedina lokacija na stazi gdje se nalazi ovakav vapnenac riđe boje.

Kružni obilazak land art staze započeo je ulaskom u *kružni* geoglif na "Travnomat vršku", a završava ulaskom u *kružni* geoglif na "Travnomat platou". Krug, kao jedan od temeljnih arhetipskih simbola, na prvoj je točki simbolizirao potencijal i mogućnost, tj. sjeme ili maternicu iz kojih se može roditi nešto novo i značajno za posjetitelja koji svjesno obilazi ovu umjetničku stazu u srcu prirode, prožetu drevnom duhovnom simbolikom.

Na ovoj posljednjoj točki "krug se zatvara". Ovdje krug predstavlja cjelovitost, potpunost i zaokruženost doživljenih i proživljenih iskustava na land art stazi. Simbol je evolucije, cikličnog razvoja, beskonačnosti i bezgraničnosti te, osim što simbolički "zatvara" obilazak staze, istovremeno poziva na ponovni dolazak.

Kamen u sredini kruga naglašava povratak u vlastiti centar, u stanje mira i jedinstva, koje je posljedica jednog duhovnog putovanja s mnoštvom impresija iz prirode, upotpunjenih estetskim doživljajem likovnih djela na ovoj stazi.

Sl. 108. Travnati plato – geoglif koji poziva da se uđe u njega.

Ovo mjesto je udaljeno od staze kojih 15-ak metara i samo po sebi može biti ugodno odmoriste na gustoj i mekoj travi unutar kruga ili na malom uzvišenju pokraj platoa, na čijem vrhu raste lijepo veliko stablo bukve. Stablo poziva da ga se zagrlji uz zahvalu prirodi, a cijela ova lokacija služi za oproštaj od šume prije povratka na Poklon (gdje je ulaz na stazu) i nazad u civilizaciju.

5.21. Signalizacija i putokazi

Kako ovo nije obična planinarska staza već umjetnička šetnica, tj. galerija na otvorenom, putokazi na stazi su također osmišljeni na likovan način. Otisak dlana s labirintom je logo (znak) ove land art staze (sl. 35). Nalazi se u zlatnoj boji na ulaznim putokazima (sl. 109), a u crnoj boji na putokazima koji usmjeravaju na ogranke staze koji vode do nekih uvučenih točaka s radovima land arta (sl. 110). Dlanovi s labirintom označavaju svaku točku land arta i na karti staze (sl. 34).

Sl. 109. Ulazni putokaz sa znakom land art staze.

Staza je na terenu označena posebnim, samo za ovaj projekt osmišljenim pravokutnim markacijama. Rubovi su bijeli, a u sredini je traka u jednoj od pet boja, zelenoj, crvenoj, ljubičastoj, ružičastoj ili narančastoj (sl. 111). Posjetitelji tako točno znaju na kojem se dijelu staze nalaze, jer su i na karti segmenti staze označeni tim istim bojama. Projekt će se možda dalje razvijati, a u tom slučaju će nove staze biti označene novim bojama.

Stilizirani logo land art staze ima i funkciju "brendiranja" ovog projekta, naglašavajući sintezu kreativnog (dlan ruke) i duhovnog iskustva (labirint) kroz povezivanje s prirodom (poziv na kontakt). Projekt na taj način može postati i značajno mjesto razvoja kulturno-ekološkog turizma u Hrvatskoj.

Sl. 110. Putokaz za ogranke staze koji vode do radova land arta.

Sl. 111. Markacije na land art stazi.

6. Zaključak

Na kraju ovog putovanja kroz 20 točaka land art staze, može se zaključiti da cijela staza priča jednu kontinuiranu priču. Iako svaki rad ima i svoju zasebnu priču, ni jedan ne stoji sam za sebe, nego su međusobno povezani i odnose se na glavnu temu koja je navedena u uvodu – kontakt s prirodom, promišljanje prirode i ekološka svjesnost. Na stazi se ponavljaju simboli dlana, labirinta, spirale i kruga da bi se naglasila duhovno-simbolička uloga ovog projekta, koja priziva magijske slike drevnih naroda i njihovog jedinstva s prirodom, koju su željeli upoznati, razumjeti, prema kojoj su osjećali strahopoštovanje i zahvalnost te su njezine misterije spoznavali preko različitih duhovnih obreda.

Tražeći umjetnički medij u kojemu bih dočarao to jedinstvo, prožimanje duha i materije, svetog i prirodnog, odabrao sam land art te sam u Parku prirode Učka, oko litica Stražice i pašnjaka Sapaćice na planini Ćićariji, krenuo u izvedbu ovog zahtjevnog projekta na kružnoj stazi dužoj 6,5 km. Pri tome sam upoznao prirodu oko sebe, njezine mijene i ritmove, transformacije u različitim godišnjim dobima i vremenskim prilikama, no također sam želio više saznati i o povijesti tog kraja, načinu života njegovih stanovnika, njihovim mitovima i legendama te steći saznanja o biljnim i životinjskim vrstama koje tu obitavaju. Intuitivno sam to područje doživio kao jedan mikrokozmos u kojemu je trebalo kroz kreativan čin osmisliti i povezati dijelove cjeline u mrežu međudnosa, gdje se cjelina istovremeno ogleda u manjim dijelovima i obratno, svaki manji dio i točka na putu na svoj specifičan način vode prema razumijevanju cjeline.

Što god sam našao na svome putu, pokušao sam uklopiti u svoje radove, bez obzira da li su to bile grane drveća, kamene stijene ukopane u zemlji i travnatim površinama, drveće koje je tvorilo različite kompozicije kao okvir za moje umjetničke instalacije, sitnije kamenje razbacano uokolo koje mi je služilo za izradu geoglifa, labirinta i spirale, panjevi posječenog drveća, litica velike stijene, predjeli obrasli mahovinom ili trupci posječenog drveća. Svaka točka koju sam napravio, vodila me prema sljedećoj, a taj proces nije uvijek bio racionalan, nego više intuitivan. Pri planiranju svojih radova jednako sam vodio računa o tome i kako neko mjesto djeluje na mene, koje mi asocijacije izaziva, koja je njegova duhovna i simbolička poruka koju sam želio izraziti u konkretnom fizičkom djelu, pazeći da se svaki od tih radova skladno uklopi u određeni prostor.

Jedan opći dojam koji sam želio dočarati na radovima od kamena, bila je ta drevnost i trajnost, nešto što opstaje usprkos vremenu, univerzalne ideje koje su se prenosile kroz čitavu civilizaciju, poput potrebe da čovjek spozna sebe i ujedno svoje mjesto u svijetu, da

doživi kontakt s nečim svetim, višim duhovnim načelima koja daju smisao njegovim individualnim naporima. Sav taj proces imao je i iscjeliteljsku, umjetničko-terapijsku svrhu koju sam prvo proživio kroz sebe, a zatim pokušao dočarati posjetiteljima staze.

Na svojim pak slikarijama, izražavajući se kroz apstraktne oblike koji slijede strukturu kamenih površina, želio sam dočarati nešto promjenjivo, ciklično, transformirajuće, stvaranje kao igru, izazov, vitalnost i nadahnuće. Land art je u kombinaciji s mojim stijenskim slikarijama tako postao spoj dvaju ujedinjenih načela, trajnog i promjenjivog, muškog i ženskog, racionalnog i intuitivnog. Spoznao sam da se priroda afirmira u različitostima, koje se nadopunjuju i prožimaju, a također da u njoj vlada i fina sinergija, smislenost postojanja u kojem svako iskustvo predstavlja put do nekog znanja te da taj put nikad nije dovršen, on je kružan i ciklički se ponavlja u zavojima spirale. Kao takvo, "sveto" putovanje predstavlja cilj sam za sebe, neovisan o rezultatu.

Posjetiteljima Parka prirode Učka želio sam prenijeti poruku o iscjeljivanju čovjeka i prirode kroz umjetnost te kako se u tom procesu može pronaći duhovni smisao, koji nam pomaže da se opustimo od svakodnevnih stresova suvremenog življenja, od informacijske prezasićenosti koja pretjerano stimulira mentalnu stranu naše ličnosti, a zapostavlja ono kreativno u nama. Poput drevnog šamana, zaputio sam se prema metaforičkoj "maternici ideja" otjelotvorenoj u veličanstvenoj prirodi, prema prostorima nesvjesnog u centru spirale i labirinta, koji postoje da bi sačuvali neka drevna znanja i duhovna bogatstva, sakupljena kroz brojne generacije. Nadahnjivao sam se i poetskim mitovima, a poeziju sam i sâm pisao na kamenu, ostavljajući tragove i simbole na stazi, da bi neki drugi tragaoci koji tuda budu prolazili nakon mene, uz pomoć njih dobili simbolički ključ za doseganje svojih skrivenih kreativnih potencijala, u sazvučju s energijama i ritmovima prirode.

Kroz rad s volonterima i prijateljima, s kojima sam surađivao u kreiranju nekih dijelova staze i pojedinih radova, stekao sam iskustvo grupne dinamike u razvijanju kreativne ideje. Mnoge točke na mojoj stazi govore o potrebi povezivanja čovjeka s prirodom, no kroz to se pojavljuje i potreba povezivanja čovjeka s čovjekom kroz timski rad, podršku i suradnju, a tako su vjerojatno nekad davno morali djelovati i drevni narodi u svojim plemenima, da bi uspjeli preživjeti u surovim uvjetima, u kojima su morali sami loviti svoj plijen i pronalaziti plodove za ishranu. Doživio sam raznolike doživljaje na stazi, ponekad je bilo i zastoja, vraćanja unatrag, preispitivanja i nesigurnosti, no sada iz ove perspektive znam da je ipak sve to bio jedan proces brušenja ideje, od njenih prvih maglovitih zamisli tamo još pred ljeto 2014., pa sve do njezine krajnje fizičke realizacije krajem 2016., sa svim detaljima koji su produbili prvobitnu viziju.

Već sam ranije spomenuo da u Italiji postoje dva projekta land arta, ne baš staze, ali kao područja u prirodi kojima se hoda i nailazi na radove (*Arte Sella* i *Ledro Land Art*). No radovi na tim mjestima su nepovezani, nemaju svoju objedinjujuću priču, svaki stoji sam za sebe i mogao bi se nalaziti bilo gdje drugdje. Tema tim "stazama" je sam land art, a ne da radovi prenose neku cjelovitu priču ili poruku, kao na mojoj stazi. Drugo, radovi na tim stazama više liče na skulpture nego na land art, a nema ni oslikanih stijena. I treće, radili su ih različiti umjetnici kroz duži vremenski period, pa otuda i nedostatak kohezije. Zato smatram, prema saznanjima koja imam u trenutku pisanja ovog rada, da je ovaj moj projekt sa stazom ovakvog tipa ipak jedinstven u svijetu. Iz tog razloga bih volio nastaviti rad na njemu. Već sada je moguće organizirati neke formalne aktivnosti, poput predavanja, stručnih umjetničkih vođenja kroz točke na stazi ili interaktivnih radionica land arta s posjetiteljima, pogotovo s djecom, a koje bi imale edukativnu ili art-terapijsku svrhu.

Prateći medije, internetske objave i društvene mreže te provodeći mnogo vremena na stazi nakon njenog službenog otvorenja i razgovarajući s posjetiteljima, uočio sam da su oni, privučeni "neobičnom novom atrakcijom", već sami započeli s određenim aktivnostima na stazi. Nekima je povod otići samo na zgodan izlet ili piknik, pogotovo obiteljima s djecom, budući da je staza lagana, a "djeca vole šarene stvari". Pritom se zabavljaju, dodiruju otiske dlanova, penju se na neke od oslikanih monolita, trče labirintima i sl. Planinarska društva pak organiziraju masovne posjete stazi u velikim grupama koje ne uspiju doživjeti ni radove ni prirodu na pravi način zbog gužve i žamora. Bilo je i onih koji su u mojim radovima land arta vidjeli vezu s pradašnjim duhovnim poimanjem kamenih konstrukcija i špiljskim oslikavanjima, pa su odlazili na stazu s ciljem da obave neku, za njih svetu ceremoniju, poput plesa i pjevanja uz bubnjeve oko "Crvenog stabla" na zimski solsticij, odlaska do "Ljubavnog kamena" radi nekog svog "ljubavnog rituala", bosonogog hodanja kako bi upili energije označenih lokacija s radovima ili samo šetnje u tihoj meditaciji. Sretao sam i pojedince koji su hodali stazom s isprintanim objašnjenjima svake točke, koja su našli na mojoj web stranici, te su pomno obraćali pažnju na svaki rad, dok su drugi nastojali napraviti odlične fotografije s ovim neobičnim motivima. Razlozi odlaska na stazu su raznoliki i nisu nužno identični mojoj namjeri koja je bila prisutna pri stvaranju, ali me svejedno veseli spoznaja da je staza vrlo posjećena.

Ovaj realizirani projekt je samo prva faza moje izvorne ideje "land art parka" s mrežom od čak devet staza. Na "land art stazi" su uređene samo četiri staze (i jedan kratak odvojak pete staze). Nadam se da će u Parku prirode Učka prepoznati potencijal ovog projekta kao važne karike razvoja kulturnog turizma ovih krajeva te da ćemo nastaviti s daljnjom implementacijom mojih kreativnih ideja u formi land arta i rock arta, gdje će se spajati umjetnost, ekologija, duhovnost i turizam.

7. Izvori

7.1. Literatura (primarni izvori)

AMIZLEV, Iris: Land Art: Layers of Memory, The Use of Prehistoric References in Land Art (doktorska disertacija). Montréal: Université de Montréal, Faculté des Arts et des Sciences, Département d'Anthropologie, 1999.

KASTNER, Jeffrey: Land and Environmental Art. London: Phaidon Press, 2015.

MALPAS, William: Land Art, A Complete Guide to Landscape, Enviromental, Earthworks, Nature, Sculpture and Installation Art. Kent: Crescent Moon Publishing, 2013.

7.2. Literatura (sekundarni izvori)

BELAJ, Vitomir: Hod kroz godinu, Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2007.

BRENNAN, Barbara Ann: Iscjeliteljske ruke. Zagreb: Barka, 1997.

CHEVALIER, Jean: Slovar simbolov. Miti, sanje, liki, običaji, barve, števila. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006.

FRONTISI, Claude: Larousse, Povijest umjetnosti. Zagreb: Veble Commerce, 2003.

GRANDE, John K.: Balance: Art and Nature. New York, London: Black Rose Books, 2003.

JANSON, H. W.: Povijest umjetnosti, peto revidirano izdanje. Varaždin: Stanek, 2003.

JUNG, Carl Gustav: Čovjek i njegovi simboli. Zagreb: Mladost, 1973.

KEZELE, Adrian Predrag: Sedam Čakri, sedam stanja svijesti. Čakovec: Dvostruka Duga, 1999.

KUTLEŠA, Ana: O odnosu land arta i fotografije: Primjer Borisa Demura i grupe Gorgona. U publikaciji: Život umjetnosti, časopis za pitanja likovne kulture. (89) 2011. Str. 58-67.

LAILACH, Michael: Land Art. Köln: Taschen, 2007.

PECIGOŠ, Boris: Ekspresivnost linije u slikarstvu (diplomski rad). Ljubljana: Šola za risanje in slikanje, 2014.

RUHRBERG, SCHNECKENBURGER, FRICKE i HONNEF: Art of the 20th Century. Köln: Taschen, 2000.

SHERWOOD, Keith: Čakre – kola života. Zagreb: Nova Arka, 1996.

ŠUVAKOVIĆ, Miško: Konceptualna umetnost. Beograd: Orion Art, 2012.

ZJAKIĆ, Igor i MILKOVIĆ, Marin: Psihologija boja. Varaždin: Veleučilište u Varaždinu, 2010.

7.3. Nastavni materijali

JERNEJEC, Mladen: Kritika in formalna likovna analiza (interni materijal). Ljubljana: Šola za risanje in slikanje, 2012.

JERNEJEC, Mladen: Likovna teorija – mali slovarček (interni materijal). Ljubljana: Šola za risanje in slikanje, 2010.

JERNEJEC, Mladen: Najpomembnejše značilnosti umetniškega dela (interni materijal). Ljubljana: Šola za risanje in slikanje, 2012.

PECIGOŠ, Boris: Seminar zgodovine umetnosti: Land art, povijest i suvremena stremljenja. Ljubljana: Šola za risanje in slikanje, 2012.

7.4. Internetski izvori

ART ENCYCLOPEDIA 2012: Land Art [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <http://www.visual-arts-cork.com/land-art.htm>. Pristupljeno: 13.2.2017.

ARTE SELLA [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <http://www.artesella.it/>. Pristupljeno: 14.3.2017.

AYCOCK, Alice, internetske stranice umjetnice [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <http://www.aaycock.com/>. Pristupljeno: 9.3.2017.

Cave Hands [elektronski izvor]. The Vintage News, 2016. Dostupno na URL-adresi: <https://www.thevintagenews.com/2016/09/29/cave-hands-important-example-prehistoric-art-believed-created-around-9000-13000-years-ago/>. Pristupljeno: 25.2.2017.

CHRISTO & Jeanne-Claude, internetske stranice umjetnika [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <http://christojeanneclaude.net/>. Pristupljeno: 9.3.2017.

DEVEREUX, Paul: Art Before Art [elektronski izvor]. Resurgence, 2008. Dostupno na URL-adresi: <http://www.resurgence.org/magazine/article22>. Pristupljeno: 18.3.2017.

HEIZER, Michael, internetske stranice umjetnika [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <http://doublenegative.tarasen.net/>. Pristupljeno: 7.3.2017.

HOLT, Nancy, internetske stranice umjetnice [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <http://www.nancyholt.com/>. Pristupljeno: 8.3.2017.

IBARROLA, Agustín, internetske stranice umjetnika [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <http://www.agustinibarrola.com/>. Pristupljeno: 9.2.2017.

Istarski Newgrange (Maklavun) [elektronski izvor]. Nova Akropola, 2016. Dostupno na URL-adresi: <http://nova-akropola.com/kulture-i-civilizacije/tragom-proslosti/istarski-newgrange/>. Pristupljeno: 25.2.2017.

KEZELE, Adrian: Nebeski labirinti [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <http://www.celestial-labyrinths.org/>. Pristupljeno: 13.2.2017.

LEDRO LAND ART [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <http://www.vallediledro.com/it/ledro-land-art/>. Pristupljeno: 14.3.2017.

LONG, Richard, internetske stranice umjetnika [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <http://www.richardlong.org/>. Pristupljeno: 3.3.2017.

MABUZA, Nukain, internetske stranice umjetnika [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <https://www.nukainmabuza.co.za/>. Pristupljeno: 9.2.2017.

OPPENHEIM, Dennis, internetske stranice umjetnika [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <http://www.dennis-oppenheim.com/>. Pristupljeno: 2.3.2017.

PECIGOŠ, Boris: Land art trail / Land art staza, Učka (2016) [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <https://boris-pecigos.com/2016/08/10/land-art-trail-land-art-staza/>. Pristupljeno: 1.2.2017.

PECIGOŠ, Boris: Mistični brojevi [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <https://boris-pecigos.com/2011/12/12/the-mystical-numbers/>. Pristupljeno: 20.2.2017.

PECIGOŠ, Boris: Putovanje, Stranputice trogodišnjeg tumananja svjetovima, Zbirka poezije 2008. – 2011. (1. mrežno izdanje zbirke) [elektronski izvor]. Zagreb: Atelier Hayat, 2011. Dostupno na URL-adresi: <http://www.boris-pecigos.com/2011/12/21/putovanje/>. Pristupljeno: 28.2.2017.

PETRIFIED FOREST NATIONAL PARK, Arizona, SAD [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <https://www.nps.gov/pefo/index.htm>. Pristupljeno: 25.2.2017.

POGAČNIK, Marko, internetske stranice umjetnika [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <http://www.markopogacnik.com/>. Pristupljeno: 8.3.2017.

PREMINGER, Tanya, internetske stranice umjetnice [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <http://www.tanyapreminger.com/>. Pristupljeno: 7.3.2017.

ROGERS, Andrew, internetske stranice umjetnika [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <http://www.andrewrogers.org/>. Pristupljeno: 8.3.2017.

Simbolizam mandala [elektronski izvor]. Nova Akropola, 2014. Dostupno na URL-adresi: <http://nova-akropola.com/kulture-i-civilizacije/simbolizam/mandala/>. Pristupljeno: 12.3.2017.

SMITHSON, Robert, internetske stranice umjetnika [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <https://www.robertsmithson.com/>. Pristupljeno: 7.2.2017.

SONFIST, Alan, internetske stranice umjetnika [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <http://www.alansonfist.com/>. Pristupljeno: 8.3.2017.

TURRELL, James, internetske stranice umjetnika [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <http://jamesturrell.com/>. Pristupljeno: 6.3.2017.

VAN DER MERWE, Strijdom, internetske stranice umjetnika [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <http://www.strijdom.com/>. Pristupljeno: 5.3.2017.

VERAME, Jean, internetske stranice umjetnika [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <http://www.jeanverame.com/>. Pristupljeno: 3.3.2017.

VUČKOVIĆ, Dragutin: Mandala [elektronski izvor]. Hrvatsko društvo za analitičku psihologiju. Dostupno na URL-adresi: <http://hdap.hr/mandala/>. Pristupljeno: 12.3.2017.

White Horse of Uffington [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <https://www.nationaltrust.org.uk/white-horse-hill/>. Pristupljeno: 25.2.2017.

WIKIPEDIA: Geoglyph [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <https://en.wikipedia.org/wiki/Geoglyph>. Pristupljeno: 12.3.2017.

WIKIPEDIA: Konceptualna umjetnost [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: https://hr.wikipedia.org/wiki/Konceptualna_umjetnost. Pristupljeno: 13.3.2017.

WIKIPEDIA: Labyrinth [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <https://en.wikipedia.org/wiki/Labyrinth>. Pristupljeno: 12.3.2017.

WIKIPEDIA: Land art [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: http://en.wikipedia.org/wiki/Land_art. Pristupljeno: 17.2.2017.

WIKIPEDIA: Mandala [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <https://en.wikipedia.org/wiki/Mandala>. Pristupljeno: 12.3.2017.

WIKIPEDIA: Minimalizam [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <https://hr.wikipedia.org/wiki/Minimalizam>. Pristupljeno: 13.3.2017.

WIKIPEDIA: Nazca Lines [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: https://en.wikipedia.org/wiki/Nazca_Lines. Pristupljeno: 18.3.2017.

WIKIPEDIA: Petroform [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <https://en.wikipedia.org/wiki/Petroform>. Pristupljeno: 12.3.2017.

WIKIPEDIA: Petroglyph [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <https://en.wikipedia.org/wiki/Petroglyph>. Pristupljeno: 12.3.2017.

WIKIPEDIA: Pictogram [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <https://en.wikipedia.org/wiki/Pictogram>. Pristupljeno: 12.3.2017.

WIKIPEDIA: Rock art [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: https://en.wikipedia.org/wiki/Rock_art. Pristupljeno: 12.3.2017.

WIKIPEDIA: Serpent Mound [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: https://en.wikipedia.org/wiki/Serpent_Mound. Pristupljeno: 18.3.2017.

WIKIPEDIA: Silbury Hill [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: https://en.wikipedia.org/wiki/Silbury_Hill. Pristupljeno: 25.2.2017.

WIKIPEDIA: Uffington White Horse [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: https://en.wikipedia.org/wiki/Uffington_White_Horse. Pristupljeno: 25.2.2017.

A WORLD HISTORY OF ART: Land Art and Environmental Art [elektronski izvor]. Dostupno na URL-adresi: <http://www.all-art.org/history638-3.html>. Pristupljeno: 17.2.2017.

7.5. Fotografska građa

Sl. 1. Boris Pecigoš: Mini-mandala br. 111. Akril na slikarskoj pločici, 10 x 10 cm. Rijeka: 2015. Privatna zbirka. Autor: Pecigoš, Boris, 2015.

Sl. 2. Robert Smithson: Spiral Jetty (Spiralni nasip). Kamenje, zemlja, sol i voda, dužina od obale 1 450 m, promjer spirale 450 m. Great Salt Lake, Utah, SAD: 1970. Internetski izvor: Wikimedia Commons, 2017.

Sl. 3. Gravity ili balance art Michaela Graba. Autor: Grab, Michael, 2015. Internetski izvor: <http://gravityglue.com/>.

Sl. 4. Michael Heizer: Double Negative (Dvostruki negativ). Uklonjenih 244 800 tona riolita i pješčenjaka, 15 x 9 x 457 m. Mormon Mesa, Overton, Nevada, SAD: 1969.-70. Autor: Wagstaff, Sam, 1970. Internetski izvor: <http://doublenegative.tarasen.net/>.

Sl. 5. Richard Long: Kružni geoglif Stijene na prijevoju Muir iz "Dvanaest dana hoda kroz High Sierra". Kalifornija, SAD: 1995. Autor: Long, Richard, 1995. Internetski izvor: <http://www.richardlong.org/>.

Sl. 6. Richard Long: Sahara Circle (Saharski krug). Sahara: 1988. Autor: Long, Richard, 1988. Internetski izvor: <http://www.richardlong.org/>.

Sl. 7. Uvođenje land arta (i prirode) u galerije (krug i linija Richarda Longa). Internetski izvor: <http://www.richardlong.org/>.

Sl. 8. Christo i Jeanne-Claude: Okruženi otoci. Polipropilen, 585 m² plutajućeg platna oko 11 otoka. Biscayne Bay, Florida, SAD: 1980.-83. Autor: Volz, Wolfgang, 1983. Internetski izvor: <http://christojeanneclaude.net/>.

Sl. 9. Morten Flyverbom: Zelena Buba. VW Buba kao umjetnički eksponat. Louisiana, SAD: 1978. Internetski izvor: <http://www.lommekniv.dk/>.

Sl. 10. Nancy Holt: Sun Tunnels (Sunčevi tuneli). Četiri betonske cijevi promjera 3,72 m, dužina instalacije 26 m. Great Basin Desert, Utah, SAD: 1973.-76. Internetski izvor: <http://www.nancyholt.com/>.

Sl. 11. Walter De Maria: The Lightning Field (Polje munja). 400 čeličnih stupova na polju 1,6 x 1 km. New Mexico, SAD: 1977. Internetski izvor: Wikimedia Commons, 2017.

Sl. 12. Radovi land arta španjolskog umjetnika Agustína Ibarrole u prirodi: oslikane grede (gore lijevo) i rock art (gore desno, gore u sredini i dolje). Internetski izvor: <http://www.agustinibarrola.com/>.

Sl. 13. Agustín Ibarrola: Šuma Oma. Rezervat biosfere Urdaibai, Baskija, Španjolska: 1982.-85. Internetski izvor: <http://www.agustinibarrola.com/>.

Sl. 14. Land art koji uključuje vodu i suhu travu. Strijdom van der Merwe (lijevo) i Mary Ellen Long (desno). Internetski izvori: <http://www.strijdom.com/> i <http://www.maryellenlongart.com/>.

Sl. 15. Nils Udo: Bez naziva. Cvjetovi zaustavljeni na svom putovanju potokom na brani od grančice. Reunion: 1990. Internetski izvor: http://www.morning-earth.org/artistnaturalists/an_Nils_Udo.html.

- Sl. 16. Tanya Preminger: Sveto mjesto. Kamen, željezo, beton, 120 x 500 x 500 cm. Hollufgard, Danska: 1997. Internetski izvor: <http://www.tanyapreminger.com/>.
- Sl. 17. Mick Petts: Sultan, Pit Pony. Zemlja, ugljen i trava, 40 x 200 x 7 m. Parc Penalta, Walles, UK: 1996.-99. Autor: Brockett, Steve, 2014. Internetski izvor: <http://inhabitat.com/photographer-captures-mindblowing-aerial-photos-of-a-giant-leaping-horse-made-of-earth/>.
- Sl. 18. Richard Long: Linija u Škotskoj. Cul Mor, Škotska, UK: 1981. Autor: Long, Richard, 1981. Internetski izvor: <http://www.richardlong.org/>.
- Sl. 19. Andrew Rogers: Time nad Space Land Art Park. Kapadokija, Turska: 2009. Lijevo: Predicting the Past (Predviđanje prošlosti). Bazaltna stijena, 4,2 x 4,7 x 1,1 m. Desno: Yesterday Today Tomorrow (Jučer Danas Sutra). Tri bazaltne stijene, visina 6 m. Internetski izvor: <http://www.andrewrogers.org/>.
- Sl. 20. Andrew Rogers: Time and Space (Prostor i Vrijeme). 12 bazaltnih stupova koji slijede Fibonaccijev niz svojom visinom i međusobnim razmakom, 24 x 16 x 5,3 m. Time nad Space Land Art Park, Kapadokija, Turska: 2009. Internetski izvor: <http://www.andrewrogers.org/>.
- Sl. 21. Maklavun u Istri kod Rovinja. Internetski izvor: <http://nova-akropola.com/kulture-i-civilizacije/tragom-proslosti/istarski-newgrange/>.
- Sl. 22. Callanish Stones, Isle of Lewis, Vanjski Hebridi, Škotska. Internetski izvor: Wikimedia Commons, 2017.
- Sl. 23. The Great Serpent Mound (Humak Velika zmija), Ohio, SAD. Internetski izvor: Wikimedia Commons, 2017.
- Sl. 24. Geoglif majmuna s motivom spirale u repu, u pustinji Nazca, Peru. Internetski izvor: Wikimedia Commons, 2017.
- Sl. 25. Geoglif "Bijeli konj" kod Uffingtona u Velikoj Britaniji. Internetski izvor: <https://www.nationaltrust.org.uk/white-horse-hill>.
- Sl. 26. Petroglif u špilji Foz Côa u Portugalu. Internetski izvor: Wikimedia Commons, 2017.
- Sl. 27. Slika bizona u špilji Altamiri u Španjolskoj. Internetski izvor: Wikimedia Commons, 2017.
- Sl. 28. Špiljska slikarija u "Špilji ruku" kod Rio Pinturasa u Argentini. Internetski izvor: <https://www.thevintagenews.com/2016/09/29/cave-hands-important-example-prehistoric-art-believed-created-around-9000-13000-years-ago/>.
- Sl. 29. Petroglif promjera 4 m urezan u stijenu na obali rijeke Kushavati kod sela Usgalimal u Indiji. Internetski izvor: Wikimedia Commons, 2017.
- Sl. 30. Agustín Ibarrola uz jedan od svojih radova na stijenama. Internetski izvor: <http://www.agustinibarrola.com/>.
- Sl. 31. Andrew Rogers: Sacred (Sveti), geoglif jelena. Mramor travertin, 100 x 100 m. Spiš, Slovačka: 2008. Internetski izvor: <http://www.andrewrogers.org/>.
- Sl. 32. Marko Pogačnik: Kralježnica Europe i Solarni pleksus Europe, geomantijska konstrukcija. Moslavački granit (60 monolita), 60 x 60 m. Zagreb: 2005. Izvor: Satelitski snimak, Google Maps, 2009.

- Sl. 33. Ulazna tabla s opisom i kartom land art staze. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 34. Karta "Land art staze Stražica – Sapaćica". Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 35. Znak staze (logo) – otisak dlana s ucrtanim labirintom. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 36. Boris Pecigoš: Labirint Vrata svemira. Sol, oblutci, 18 akrila na papiru dimenzija 50 x 70 cm iz ciklusa "Mistični brojevi", promjer 7,5 m. Zagreb: 2011. Autor: Pecigoš, Boris, 2011.
- Sl. 37. Travnati vršak – petroforma s oslikanom središnjom kamenom pločom. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 38. Travnati vršak – oslikana središnja vapnenačka ploča. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 39. Travnati vršak – viseća mandala. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 40. Travnati vršak – pogled na mandalu s lokacije petroforme. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 41. Travnati vršak – središte mandale s labirintom. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 42. Travnati vršak – kamen koji mandalu simbolički povezuje sa zemljom. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 43. Vilinsko sijelo – sedam obodnih kamena i jedan središnji. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 44. Vilinsko sijelo – središnji kamen. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 45. Vilinsko sijelo – središnji kamen, prvi obodni kamen i stablo tvore liniju. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 46. Vilinsko sijelo – otisci dlanova na stablu bukve. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 47. Vilinsko sijelo – obodno kamenje s dominirajućih sedam boja spektra i sa slovima riječi "PRIRODA" u kurzivnoj glagoljici. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 48. Ljubavni kamen – njegov položaj i fotogeničnost. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 49. Ljubavni kamen – obris srca i trakaste plohe boja. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 50. Ljubavni kamen – "muška" i "ženska" strana. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 51. Ljubavni kamen – otisak dlana s labirintom na "muškoj" strani kamena. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 52. Ljubavni kamen – prirodni megalit s umjetničkom intervencijom. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 53. Kamena gomila. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 54. Otisci dlanova – stjenoviti izdanak uz stazu. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 55. Otisci dlanova – kompozicija iz drugog kuta. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 56. Otisci ruku iz špilje kod grada Perito Moreno, Santa Cruz u Argentini. Autor: Sadoski, Mark, 2008. Internetski izvor:
http://www.moabphototours.com/gallery2/main.php?g2_itemId=2135
- Sl. 57. Otisci dlanova – detalj. Autor: Jemrić, Dario, 2016.
- Sl. 58. Geoglifi ovaca – ovan i ovca. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.

- Sl. 59. Petroglifi paleoindijanaca Coso naroda koji se mogu pronaći u Big and Little Petroglyph Canyons u planinama Coso Range na sjeveru pustinje Mojave u Kaliforniji. Izvor: Wikimedia Commons, 2017.
- Sl. 60. Geoglifi ovaca – motiv spirale u rogu ovna. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 61. Geoglifi ovaca – iz daljine. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 62. Crveno stablo. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 63. Crveno stablo. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 64. Crveno stablo. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 65. Crveno stablo. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 66. Kameni zubi – dio kompozicije. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 67. Kameni zubi – pogled na "zube" kad se uđe u njih. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 68. Kameni zubi – jedan od "zuba. Autor: Pecigoš, Boris, 2016."
- Sl. 69. Trokut – pogled s glavne staze prema "Glagoljičkoj stijeni" i odmorištu s klupom na Malom vidikovcu. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 70. Trokut – simbol savršene ravnoteže. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 71. Glagoljička stijena na Malom vidikovcu s pogledom na Istru. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 72. Labirint u formi geoglifa. Autor: Frgačić, Lucija, 2016.
- Sl. 73. Skica labirinta. Autor: Frgačić, Lucija, 2016.
- Sl. 74. Središte labirinta. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 75. Labirint – središnji kamen koji je na vrhu djelomično oslikan. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 76. Labirint – vizura od "slijepog" kraka. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 77. Kameno igralište – putokaz. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 78. Kameno igralište – dio radova land arta koje su napravili posjetitelji. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 79. Spiralni geoglif na ogranku staze do Donjeg vidikovca. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 80. Fosil foraminifere koji je poslužio kao model za geoglif. Autor: Šetić Bravar, Iris, 2016.
- Sl. 81. Spiralni geoglif – vidljivi su šiljci od kamenja koji tvore pravilan ritam. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 82. Spiralni geoglif i Učka. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 83. Spiralni geoglif – središnji kamen je oslikan i poziva na kontakt. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 84. Kamena šuma – oslikano kamenje "Kristina" (lijevo) i "Boris III" (desno). Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 85. Kamena šuma – oslikano kamenje "Boris I" (lijevo) i "Kruno" (desno). Autor: Pecigoš, Boris, 2016.

- Sl. 86. Kamena šuma – oslikano kamenje "Boris III" (lijevo) i "Boris II" (desno). Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 87. Kamena šuma – oslikano kamenje "Alen I" (lijevo) i "Alen II" (desno). Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 88. Kamena šuma – oslikano kamenje "Boris I" (lijevo) i "Kruno" (desno). Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 89. Kamena šuma – oslikano kamenje "Boris II" (lijevo) i "Boris III" (desno). Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 90. Kamena šuma – oslikano kamenje "Kristina" (lijevo) i "Maja" (desno). Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 91. Stijenska slikarija na litici Stražice. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 92. Stijenska slikarija na litici – odnos veličina. Autor: Karuza, Alen, 2017.
- Sl. 93. Stijenska slikarija na litici – vizura s glavne staze. Autor: Pecigoš, Boris, 2017.
- Sl. 94. Stijenska slikarija na litici – sličnost sa špiljskim crtežima. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 95. Stijenska slikarija na litici – zimska vizura. Izvor: Park prirode Učka, 2017.
- Sl. 96. Petroglif "Mahovina I". Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 97. Petroglif "Mahovina I" – kontekst mahovine kao dio šire slike. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 98. Petroglif "Mahovina I" – klupa, oslikana stijena i sipar obrastao u mahovinu. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 99. Stijenska slikarija "Mahovina II" kako se vidi sa staze. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 100. Stijenska slikarija "Mahovina II" gledana iz šume prema stazi. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 101. Stijenska slikarija "Mahovina II" – neki detalji. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 102. Monolit s motivom spirale I. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 103. Monolit s motivom spirale II. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 104. Monolit s motivom spirale II. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 105. Stražar. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 106. Stražar – detalj. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 107. Travnati plato – kružni geoglif sa središnjim kamenom. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 108. Travnati plato – geoglif koji poziva da se uđe u njega. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 109. Ulazni putokaz sa znakom land art staze. Autor: Šetić Bravar, Iris, 2016.
- Sl. 110. Putokaz za ogranke staze koji vode do radova land arta. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.
- Sl. 111. Markacije na land art stazi. Autor: Pecigoš, Boris, 2016.

Lektor: prof. Snježana Araminac-Šerić